

**ИСЛОМ МОЛИЯ МАҲСУЛОТЛАРИНИ ЎЗБЕКИСТОНДА ТАТБИҚ ҚИЛИШ ВА
ҚўЛЛАШ ЮЗАСИДАН ЎТКАЗИЛГАН ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ БЎЙИЧА
ТАҲЛИЛИЙ ХИСОБОТ**

Жаҳонгир Имамназаров

2020 й.

МИННАТДОРЛИК

Муаллиф¹ қуйида исмлари зикр этилган инсонларга уларнинг тадқиқот доирасида, ҳамда бевосита ушбу таҳлилий ҳисоботни тайёрлашда кўрсатган амалий ёрдамлари ва маслаҳатлари учун ўз чуқур миннатдорчилигини изҳор этади. Бу тадқиқот уларнинг беғараз ёрдамисиз амалга ошмаган бўларди.

Сурайё Шаамировага. Ушбу таҳлилий ҳисоботнинг кенг қамровли назарий асосини яратиш, ҳамда тадқиқотдан олинган хулосаларни шакллантиришга берган ёрдами учун.

Тадбиркорлик фаляти асосларини ўқитиш республика маркази директори Улугбек Камалетдиновга. Марказнинг вилоятлардаги вакилларини жалб қилган ҳолда хусусий тадбиркорлар ва бизнес вакиллари, ҳамда республика тижорат банклари орасида сўровномалар ўтказилишини ташкиллаштиришда берган ёрдами учун.

Музаффар Хуснидиновга, тадбиркорлар ва аҳоли ўртасида онлайн сўровномалар ўтказилишини ташкиллаштиришда, ҳамда олинган натижаларни умумлаштириш ва таҳлил қилишда берган ёрдами учун.

Ислом тараққиёт банки департаменти бошлиғи, ҳамда ААОIFI (Ислом молияси соҳасида халқаро стандартларни ишлаб чиқиш билан шуғулланувчи ташкилот) бошқаруви аъзоси Хондамир Нусратхўжаевга, ушбу таҳлилий ҳисоботни ўқиб, уни сезиларли даражада яхшилашга ёрдам берган изоҳ ва тавсиялари учун.

Ушбу таҳлилий ҳисобот ва ундаги хулоса ва тавсиялар Ўзбекистонда муқобил ва инновацион молия маҳсулотларини татбиқ қилиш ва ривожлантиришга ёрдам беради деб умид қиламиз.

¹ Жаҳонгир Имамназаров, Ислом молияси бўйича тадқиқотчи-эксперт (email: jimamnazarov@gmail.com)

Ислом молия маҳсулотларини Ўзбекистонда татбиқ қилиш ва қўллаш юзасидан ўтказилган тадқиқот натижалари бўйича таҳлилий ҳисобот Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тараққиёт Дастурининг “Ўзбекистонда барқарор ривожланишни молиялаштириш” лойиҳаси доирасида тайёрланди.

Ушбу таҳлилий ҳисоботда акс эттирилган фикрлар муаллифга тегишли бўлиб, БМТ, жумладан БМТД ёки БМТга аъзо давлатлар нуқтаи назарини акс эттирмаслиги мумкин.

БМТД 170 га яқин мамлакат ва ҳудудларда камбағалликни йўқотиш, жамиятлардаги тенгсизлик ва айирмачилик ҳолатларини йўқотиш устида иш олиб боради. Биз мамлакатларга устивор йўналишларни белгилаш, етакчилик кўникмаларини шакллантириш, ҳамкорлик имкониятларини ошириш, давлат ва жамият имкониятларини кучайтириш, ҳамда ривожланишда эришилган натижаларни барқарорлигини таъминлашда ёрдам берамиз.

БМТДнинг Ўзбекистонга кўмаги қуйидаги ўзаро боғлиқ бўлган умумий мақсадларга эришишга қаратилган: ҳукуматга барқарор иқтисодий ривожланишни таъминлашга қаратилган ислохотларни жадаллаштириш, самарали давлат бошқарувини ўрнатиш, иқлим ўзгаришига мослашиш, ҳамда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш.

© UNDP, 2020 (www.uz.undp.org)

ҚИСҚАРТМАЛАР

AAOIFI	Ислом молияси соҳасида халқаро стандартларни ишлаб чиқиш билан шуғулланувчи ташкилот
ADB	Осиё тараққиёти банки
COMCEC	Ислом ҳамкорлик ташкилотининг Иқтисодий ва савдо ҳамкорлиги бўйича доимий қўмитаси
CBU	Ўзбекистон Республикаси Марказий банки
CUs	Кредит бирлашмалари
EBRD	Европа тикланиш ва тараққиёт банки
GCC	Форс кўрфази давлатлари ҳамкорлик кенгаши (Саудия Арабистони, БАА, Омон, Қатар, Қувайт ва Баҳрайн давлатлари кенгаш аъзоларидир)
IB	Ислом банки
IBF	Ислом банкчилиги ва молияси
IsDB	Ислом тараққиёт банки
IF	Ислом молияси
IFSB	Ислом молия хизматлари кенгаши
IMF	Халқаро валюта жамғармаси
IIFM	Халқаро ислом молия бозори
LC	Аккредитив
MCOs	Микро кредит ташкилотлари
MSME	Микро, кичик, ва ўрта бизнес корхоналари
OECD	Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти
PLS	Фойда ва зарар тақсимооти
SC	Қимматбаҳо қоғозлар комиссияси
SMEDU	Кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш бошқармаси
UNDP	Бирлашган Миллатлар Тараққиёт Дастури
WEF	Жаҳон иқтисодий анжумани

МУНДАРИЖА

МИННАТДОРЛИК.....	2
ҚИСҚАРТМАЛАР	4
КИРИШ.....	6
ТАДҚИҚОТНИНГ АСОСИ	7
I ҚИСМ. МИКРО, КИЧИК ВА ЎРТА БИЗНЕС (МКЎБ)НИ МОЛИЯЛАШТИРИШ МАСАЛАСИ	9
1.1. МКЎБ таърифи	9
1.2. МКЎБнинг Ўзбекистон иқтисодиёти ривожига қўшаётган ҳиссаси	10
1.3. Ўзбекистонда МКЎБ учун молиявий манбалар.....	10
1.4. МКЎБни молиялаштириш йўлидаги тўсиқ ва муаммолар	10
II ҚИСМ: ИСЛОМ МОЛИЯ МАҲСУЛОТЛАРИ ВА УЛАРНИ ЎЗБЕКИСТОНДА ТАТБИҚ ҚИЛИШ ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ	13
2.1. Ислом молияси тамойиллари	13
2.2. Ўзбекистон банк-молия тизимини кучайтиришда ислом молия маҳсулотлари ва хизматлари имкониятларидан фойдаланиш истиқболлари .	14
2.2.1. Шерикчилик асосидаги ислом молия битимлари	14
2.2.2. Олди-сотди асосидаги ислом молия битимлари	16
III ҚИСМ: БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШ МАҚСАДЛАРИГА (БРМ) ЭРИШИШДА ИСЛОМ МОЛИЯСИДАН ФОЙДАЛАНИШ ИМКОНИЯТЛАРИНИ БАҲОЛАШ	19
3.1. Ўзбекистон қонунчилиги ва ислом молияси тармоғининг ундаги ҳолати	19
3.2. Вақф муассасалари.....	20
3.3. БРМ эришишда Закотнинг ўрни	24
3.4. Ислом молияси доирасида замонавий молиявий технологияларни (fin- tech) қўллаш.....	25
3.5. Микромолия тармоғини ривожлантиришда ислом молияси имкониятларидан фойдаланиш.....	29
3.6. Сукук (ислом молияси тамойиллари асосидаги облигациялар)	30
IV ҚИСМ: ЎЗБЕКИСТОНДА ИСЛОМ МОЛИЯ МАҲСУЛОТЛАРИНИ ТАТБИҚ ҚИЛИШ ИМКОНИЯТЛАРИ, ҲАМДА УЛАРГА БЎЛГАН ТАЛАБ ВА ЭХТИЁЖНИ СЎРОВНОМА АСОСИДА БАҲОЛАШ	33
4.1. Сўровномада иштирок этганлар (респондентлар) бўйича демографик маълумот	33
4.2. Молия муассасаларидан маблағ жалб қилиш имкониятлари	35
4.3. Ислом молия маҳсулотларини татбиқ қилиш имкониятлари.....	37
4.4. Ислом молияси, шу жумладан ислом ижтимоий молияси ҳақида билим ва маълумотларга эгалик	42
4.5. Ўзбекистонда ислом молиясини татбиқ қилишдаги имкониятлар ва бу йўлдаги тўсиқлар	44
ТАВСИЯЛАР	47
ХУЛОСА.....	50
ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБАЛАР	51
ИЛОВА I.....	56

КИРИШ

Ислом молия тизими, бу яхлит тизим бўлиб ундаги барча молиявий фаолият ислом ҳуқуқи (шариат) доирасида амалга оширилади. Бу тизимда энг асосий эътибор хатарлар ҳам, фойда ҳам бизнес лойиҳа иштирокчилари ўртасида адолатли равишда тақсимланишига қаратилади. Бундай ёндашув иқтисодиётда пул маблағларининг айланишини таъминлашга, иқтисодий фаолликни кучайтиришга, ва катта миқдордаги пул маблағларининг муайян кичик гуруҳлар қўлида жамланишини олдини олишга ёрдам беради.

Ўзбекистон, Марказий Осиёдаги аҳоли сони жihatдан энг катта бўлган ривожланаётган давлатдир. Кичик ва ўрта бизнеснинг мамлакат иқтисодиётидаги улуши 70 фоизини ташкил қилган ҳолда, бандликнинг 78 фоизини таъминлайди. Аммо шунга қарамасдан кичик ва ўрта бизнес вакиллари ўз бизнес фаолиятлари давомида жуда кўп муаммоларга, айниқса молия маблағлари жалб қилиш билан боғлиқ муаммоларга дуч келишади. Банк кредитлари бўйича мураккаб талабларнинг мавжудлиги, фоиз даражасининг юқорилиги, кафиллик ёки гаров билан боғлиқ муаммолар шулар жумласидандир. Худди шу каби, аҳоли ҳам банклар билан боғлиқ муаммоларга, хусусан банклар томонидан таклиф қилинадиган омонатлар бўйича фоизларнинг юқори эмаслиги, барча банкларда омонатлар бўйича шарт-шароит ва таклифнинг бир хил эканлиги, банклар томонидан фақат бир бирига ўхшаш омонат турлари таклиф қилиниши, яъни турли инновацион ечимлар таклиф қилинмаслиги, инвестиция жамғармаларининг мавжуд эмаслиги каби муаммоларга дуч келишади. Буларнинг ҳаммаси ўз навбатида банкларда тадбиркорларни молиялаштириш учун маблағлар етишмовчилигига сабаб бўлмоқда. Бу шароитда, аҳолисининг 90 фоиздан зиёди мусулмон бўлган мамлакатимизда анъанавий банк-молия тизимига муқобил равишда ислом молия тизимини жорий қилиш мавжуд муаммоларни ҳал қилиш ечимларидан бўлиши ва муайян ижобий натижалар бериши мумкин.

Ушбу таҳлилий ҳисоботимизнинг биринчи қисмида Ўзбекистон банк-молия тизимини, микро, кичик ва ўрта бизнеснинг иқтисодиёт ривожигаги ҳиссаси, уларни молиялаштириш манбалари, ҳамда улар дуч келаётган муаммолар билан боғлиқ ҳолда ёритдик.

Ишнинг иккинчи қисмида ислом молия муассасалари томонидан кўп қўлланадиган бир нечта ислом молия маҳсулотлари ҳақида маълумот берилади, ҳамда бугунги кунда Ўзбекистонда қўллаш мумкин бўлган ислом молия маҳсулотлари ҳақида сўз боради.

Ҳисоботнинг учинчи қисмида Барқарор Ривожланиш Мақсадларига эришишда ислом молиясидан фойдаланиш, ҳамда вақф ва закот каби ислом ижтимоий молияси маҳсулотларини Ўзбекистон молия тизимига киритиш имкониятларини баҳолаш масаласи кўриб чиқилган.

Ишимизнинг якуний қисмида ушбу тадқиқот доирасида тадбиркорлар, банклар, ҳамда аҳоли ўртасида ўтказилган сўровнома натижалари таҳлил қилинган ва ушбу таҳлилдан келиб чиққан ҳолда тавсиялар берилган.

ТАДҚИҚОТНИНГ АСОСИ

Ислом банк тизими деганда барча молиявий амалиётлар ислом ҳуқуқи тамойиллари асосида амалга ошириладиган банк тизими тушунилади.

Мазкур тизим мақсад, вазифалари ҳам анъанавий банкларники кабидир, яъни иқтисодий фаолиятни иқтисодиётдаги пул оқимлари ҳаракатини енгиллатиш, уларнинг самарадорлигини ошириш орқали кучайтиришдир. Бироқ, анъанавий банклардан фарқли ўлароқ, ислом банкларининг ишлаш/бошқариш тамойили ҳар қандай битим ва бизнес амалиётларда хатар ва фойда томонлар ўртасида (уларнинг лойиҳада иштирокига кўра) тақсимланишига асосланади. Албатта бундай тамойил томонлар ўртасида адолатни таъминлашга хизмат қилади дейиш мумкин.

Ислом молия муассасалари хизматига бўлган талаб, ҳамда уларнинг муаяйн даражадаги муваффақиятли фаолияти кўплаб анъанавий банклар эътиборини тортди. Бу эса турли (ривожланган ва ривожланаётган) мамлакатларда кўплаб анъанавий банкларнинг “Ислом молия дарчалари”и очилишига олиб келди.

Охирги бир неча ўн йиллик давомида ислом банкчилигининг халқаро молия тизимидаги улуши ошди. Малайзия, Покистон Бангладеш, Форс кўрфази араб давлатлари каби ўз ҳудудида (қонунчилигида) ислом банкчилиги ва молиясини татбиқ этган бир қанча мамлакатлар ислом молия муассасалари (ҳам тижорий, ҳам ижтимоий муассасалар) томонидан қўлга киритилаётган ютуқларнинг натижасини кўришни бошлашди.

Сўнги йилларда Ўзбекистон ҳукумати (кейинги ўринларда - Ҳукумат) катта иқтисодий ислоҳотларни бошлаб юборди. Кўрилган чора-тадбирлардан бири, бу хусусий компаниялар ўз бизнесларини кенгайтириш учун кредитлар олиш/жалб қилиш жараёнларини осонлаштиришдир (Жаҳон банки, 2019 йил). Мазкур амалий ишлар, асосан, мамлакатда ишсизлик даражасининг ошиши муаммосига қарши курашишга хизмат қилади. (2019 йилда ишсизлик даражаси 5.5 % ни ташкил этган). Иқтисодий Ҳамкорлик ва Ривожланиш Ташкилоти (OECD) маълумотларига кўра, Ўзбекистонда иш ўринларининг 78 фоизи кичик ва ўрта бизнес ҳиссасига тўғри келади (2017). Шундай бўлса-да, улар (яъни кичик ва ўрта бизнес) молия маблағларига бўлган эҳтиёжларини анъанавий банклар орқали қондиришда қуйидаги қийинчиликларга дуч келмоқдалар (ADB, 2018):

а) кредит бериш масаласини кўриб чиқиш учун банклар томонидан талаб этиладиган, баъзилари ортиқча, баъзилари эса тадбиркорлар учун анча мураккаб бўлган ҳужжатлар рўйхатининг мавжудлиги;

б) гаров ва кафолат талаблари;

в) молиявий саводхонликнинг етарли даражада эмаслиги;

г) кредитлар бўйича фоизларнинг юқорилиги;

д) мусулмон тадбиркорлари ўз диний қарашлари туфайли анъанавий банклар кредитларидан фойдалана олмасликлари ва шу сабабли уларнинг молиялаштиришга бўлган эҳтиёжлари қондирилмаслиги. Мана шу (д) ҳолат,

Ўзбекистонда Ислом молияси тамойиллари асосида иш олиб борадиган банк ва молия муассасаларининг йўқлиги муаммоси билан боғлиқ (Имамназаров, 2019).

ADB маълумотида кўра (2019), юқоридаги омиллар сабаб кичик ва ўрта бизнеснинг қарийб 64 фоизи ўз жамғармалари ҳисобига ёки оила аъзолари, дўстларидан қарз олиб бўлса-да, ўзини-ўзи молиялаштиришга ҳаракат қилади. Албатта бу, Ўзбекистон банк тизимининг кичик ва ўрта бизнес корхоналарининг молиявий эҳтиёжларини қондиришда етарли даражада самарали эмаслигидан далолат беради.

Аҳолисининг тахминан 90% мусулмон бўлган Бангладеш бир вақтлар ривожланмаган ва жуда камбағал давлатлар қаторига кирган. Бироқ, сўнгги ўн йил ичида, Бангладешнинг иқтисодий ўсиш суръати 5.57 фоиздан (2010 йил) 7.9 фоизга (2018 йил) етди. Solaiman, Safiullah, ва Rana тадқиқотларига кўра (2012), ислом банклари турли хусусий корхоналар, шу жумладан кичик ва ўрта бизнес субъектларининг молиявий маблағларга бўлган талаб ва эҳтиёжини қондириш орқали Бангладешнинг иқтисодий ривожига катта ҳисса қўшдилар. Бугунги кунда ислом банклари Бангладеш банк тизимида 24% улушга эгадирлар (UNDP, 2019). Аҳолининг 90 фоиздан кўпроғини мусулмонлар ташкил этадиган Ўзбекистонда ҳам Ислом молия муассасалари ташкил этиш учун етарли эҳтиёж ва улкан имкониятлар мавжуд. Ислом молиясининг мавжудлиги кичик ва ўрта бизнес корхоналарининг иқтисодий фаоллигини ошириш, ҳамда молиялаштириш харажатларини пасайтиришда муҳим аҳамият касб этиши мумкин.

Юқорида айтиб ўтилганидек, мамлакатдаги молиялаштиришга бўлган эҳтиёж кўламини аниқлаш ва баҳолаш мақсадида UNDPнинг "Ўзбекистонда барқарор тараққиётни молиялаштириш" лойиҳаси амалга оширилмоқда. Мазкур лойиҳа кенг кўламли миллий молия тизимини яратиш, тараққиёт дастурларини молиялаштириш учун давлат ва хусусий тармоқ маблағларини жалб қилиш, ислохотларнинг иқтисодий, экологик ва ижтимоий жihatлари таъсирини имкон қадар оширишга ёрдам берадиган тадқиқотлар ўтказиш орқали мамлакатда барқарор ривожланишни молиялаштиришни 2030 йилгача бўлган давр учун ишлаб чиқилган «Режа-2030» доирасида қўллаб-қувватлашга хизмат қилади. Лойиҳанинг умумий мақсади - самарали молиялаштириш стратегиясини амалга оширишга йўналтирилган мулоқот, мувофиқлаштириш, миллий имкониятлар ва сиёсий чораларни кучайтириш орқали Ўзбекистонда Барқарор Тараққиёт Мақсадларига (БТМ) эришишдир.

I ҚИСМ. МИКРО, КИЧИК ВА ЎРТА БИЗНЕСНИ МОЛИЯЛАШТИРИШ МАСАЛАСИ

Ўзбекистон молия тизимида тижорат банклари устун мавқега эга (*бунинг сабаби бошқа молия муассасаларининг банклар билан рақобат қиладиган даражада ривожланмаганлигида дейиш мумкин*). Ўзбекистон Республикаси Марказий банки эса тижорат банклари, лизинг компаниялари ва микрокредит ташкилотлари фаолиятини тартибга солувчи муассаса ҳисобланади. Амалдаги қонунчиликка кўра Марказий банкнинг асосий мақсадлари нархларнинг, банк тизимининг, ҳамда тўлов тизимлари ишлашининг барқарорлигини таъминлашдир. Мамлакатдаги тижорат банкларининг сони 30 тага тенг бўлиб, бу рақам аҳоли сони ва иқтисодиёт кўламига нисбатан оз дейиш мумкин. Молия бозорида фаолият юритаётган муассасаларнинг бошқа турларига омонат (депозит) амалиётлари олиб бормайдиган микрокредит ташкилотлари, суғурта компаниялари, банклар билан бевосита боғлиқ бўлган лизинг компаниялари, шунингдек яхши ривожланиб улгурмаган қимматбаҳо қоғозлар бозори киради. (EBRD, 2018).

1.1. Микро, кичик ва ўрта бизнес (МКЎБ) таърифи

Ўзбекистон қонунчилигида МКЎБнинг таърифи ривожланган мамлакатларда қўлланиладиган таърифдан фарқ қилади. Кичик бизнес субъектлари қаторига якка тартибдаги тадбиркорлар, шунингдек микро ва кичик корхоналар киради. Бизнеснинг ҳажми даромад ёки мулкчилик шакли билан эмас, балки ишчилар сони билан белгиланади ².

1 жадвал: Микро ва кичик бизнес таърифи

Тури	Ишчи-ходимлар сони
Хусусий тадбиркорлар	1-3 гача
Микро корхоналар	20 гача
Кичик корхоналар	200 гача

2018 йилда, Ўзбекистон Президенти амалдаги қонунчиликка ўзгартиришлар киритишни таклиф қилди ва кичик корхона сифатида тавсифланиш учун зарурий талаблар сонини кенгайтирди. Таклиф лойиҳасида, қуйидаги корхоналар МКЎБ сифатида таснифланади³:

- якка тартибдаги тадбиркорлар;
- ишчилар ўртача сони 25 кишидан кам бўлган микрофирмалар;
- ишчилар ўртача сони 100 кишидан кам бўлган кичик корхоналар;
- ишчилар ўртача сони 250 кишидан кам бўлган ўрта даражадаги корхоналар.

² <https://mineconomy.uz>

³ <https://regulation.gov.uz/ru/document/639>

1.2. МКЎБнинг Ўзбекистон иқтисодиётига қўшган ҳиссаси

МКЎБнинг молиявий имкониятларини иқтисодиётга жалб қилиш ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиёти ўсиши ва диверсификациясида (яъни иқтисодиётнинг турли тармоқларига тақсимот қилишда), шунингдек янги иш ўринлари яратишда жуда муҳим омил ҳисобланади. Мустақилликка эришгандан буён, Ўзбекистон микро, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш бўйича қатор ташаббусларни амалга оширмоқди ва хусусий тадбиркорликни рағбатлантирмоқди. Бугунги кунда МКЎБ ва хусусий тадбиркорлик барқарор иқтисодий ўсиш, камбағаллик даражасини қисқартириш ва ишсизликни камайтиришда муҳим аҳамият касб этади. Ялпи ички маҳсулотда МКЎБнинг улуши 31 фоиздан (2000 йил) 59,4 фоизгача (2018 йил) чиқди. 2019 йил декабр ҳолатига кўра, фаолият юритаётган корхоналарнинг энг катта миқдори Тошкент шаҳрида қайд этилди (85,434 та корхона). Тошкент (39,307 та), Фарғона (35,729та), Самарқанд (32,130та) ва Андижон вилоятлари (31,287та) мавжуд корхоналар сони бўйича кейинги тўрт ўринни банд этди (батафсил маълумотлар I иловада).

Кичик корхона ва микрофирмаларнинг асосий қисми савдо (30 фоиз), саноат (21,8 фоиз), қурилиш (11 фоиз), қишлоқ, ўрмон ва балиқчилик хўжалиги (9 фоиз), турар жой ва умумий овқатланиш (8 фоиз), транспорт ва сақлаш хизматлари (4 фоиз) соҳаларида фаолият юритмоқда. Ялпи ҳудудий маҳсулотдаги кичик корхона ва микрофирмаларнинг улуши, 2019 йил декабр ҳолатига кўра, Жиззах вилоятида 84,1 фоизни, Наманган, Сурхондарё ва Самарқанд вилоятларида эса 77 фоиздан 78 фоизгача бўлган кўрсаткични ташкил этди (батафсил маълумот учун I иловага қаранг).

1.3. Ўзбекистонда МКЎБни молиялаштириш манбалари

Сўнги бир неча йиллар давомида МКЎБга ажратилаётган кредитлар ҳажми икки баравар ортган бўлса-да, мамлакатдаги МКЎБларни молиялаштириш имкониятлари чекланганича қолмоқда. ЕТТБ тадқиқотига кўра, Ўзбекистондаги МКЎБ субъектларининг 80 фоизи ўз фаолиятини ички манбалар ҳисобидан молиялаштириб келмоқда, уларнинг чорак қисмигина банклардан кредит олишган. Шунингдек, хусусий тармоққа ажратилган кредитлар ЯИМ нисбатан 29 фоиз атрофида бўлиб, бу минтақадаги бошқа мамлакатлар учун ҳам ўртача кўрсаткич ҳисобланади.

Жаҳон банкининг 2018 йилги "Бизнес юритиш (Doing Business)" шарт-шароитлари бўйича тайёрлаган таҳлилий-статистик ҳисоботида кўра, Ўзбекистон банк-молия муассасаларидан кредит олиш имкониятлари меъзони бўйича 190 мамлакат орасида 55-ўринни эгаллаган. Бизнеснинг ўз ички молия манбалари ҳисобидан шакллантирилган маблағлар норасмий молия манбалари сифатида таснифланиб, уларга шахсий жамғармалар, қариндош-уруғ, таниш-билиш, бизнес ҳамкорлар ва норасмий равишда қарз берувчи шахсларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Яна бир эътибор қаратиш лозим бўлган масала – Ўзбекистондаги МКЎБ субъектлари молиявий имкониятлари чекланганлигидир (яъни қарз маблағлари жалб қилиш даражаси паст). Корхоналар томонидан қарз асосидаги қимматбаҳо қоғозлар (облигациялар) чиқариш амалиёти ҳам чекланган даражада бўлиб, 2019 йил давомида бундай амалиётлар санокли ҳолларда амалга оширилди.

Микрокредит ташкилотлари ҳам ҳозирча ўз имкониятларидан тўла фойдалана олишмаяпти. Шу сабабли, ҳозирги пайтда анъанавий тижорат банклари амалда мамлакатдаги ягона молиялаштириш манбаи бўлиб қолишмоқда. Албатта бундай шароитда (банклардан молия маблағлари жалб қилиш шарт-шароитлари осонмаслиги кўпчиликка маълум) МКЎБлар норасмий молиялаштириш манбаларига мурожаат қилишлари табиий.

1.4. МКЎБларни молиялаштиришдаги тўсиқлар

Ҳукумат томонидан иқтисодиётни эркинлаштириш бўйича ислоҳотлар амалга оширилаётган бўлса-да, Ўзбекистон ҳозирча иқтисодиётнинг эркинлик даражаси бўйича 180 мамлакат орасида 140-ўринни эгаллаб турибди. Иқтисодиётда уй хўжаликлари ва корхоналарнинг молиявий иштироки ҳануз пастлигича қолмоқда. Бу асосан қуйидаги сабабларга боғлиқ:

- аксарият уй хўжаликлари расмий молиялаштириш манбаларидан фойдаланиш ўрнига молия маблағлари жамғариш ва норасмий манбалардан қарз олишни афзал кўришади. Бундан ташқари, одатда кам даромадли уй хўжалиқларининг расмий молиялаштириш каналларидан молия маблағлари жалб қилиш имкониятлари, даромади юқорироқ бўлган хўжалиқларга нисбатан пастроқ бўлади. Уй хўжалиқларининг аксарият қисмида банк ҳисобварағи (бу асосан иш ҳақи олиш учун керак бўлган банк карточкалари бўлади) мавжуд бўлишига қарамасдан, жуда оз сонли уй хўжаликлари расмий молия муассасаларининг жамғарма ёки кредит хизматларидан фойдаланадилар. Шунга каби, деярли барча корхоналар ҳам ўз банк ҳисоб рақамларига эгалар, аммо уларнинг жуда оз қисми расмий молия муассасаларидан қарз олишади;

- молиявий хизматларнинг нархи/харажатлари жуда юқори, устига устак расмий молия муассасаларига ишонч ҳам баланд эмас. Банк тармоғи активларининг 85 фоизи давлат банкларига тегишли. Банкларда кичик ва ўрта бизнесни молиялаштириш учун санокли маҳсулотлар мавжуд. Мана шу сабабларга кўра, аксарият корхоналар банкларни молиялаштиришнинг афзал манбаи деб ҳисобламайдилар (ADB, 2019 йил);

- банкларнинг кредит фаолияти Марказий банкнинг доимий эътиборида бўлган, яъни мантузам равишда текшириб туриладиган фаолият турларидан бири ҳисобланади. Банк мутахассислари ҳар бир кредит иши доирасида (асос сифатида) тўпланадиган ҳужжатлар ва бошқа тегишли қоғозларни йиғишга кўп куч сарфлашади. Қоғозбозликнинг ҳаддан ташқари кўплиги ва узоқ вақт талаб этилиши молия манбаларига эҳтиёжи бор кўплаб корхоналарни банкларга мурожаат қилишдан тўсади;

- МКЎБлар молиявий ҳисоботларга етарли даражада эътибор бермаслиги,

улар тақдим этаётган молиявий ҳисоботларнинг тўлиқ эмаслиги жуда кенг тарқалган ҳолатлардандир. Шу сабаб уларнинг солиқ идораларига тақдим этадиган расмий ҳисоботлари ҳам аксарият ҳолларда компанияларнинг ҳақиқий молиявий ҳолатини акс эттирмайди. Тижорат банклари ҳам ўз навбатида МКЎБларнинг расмий ҳисоботларигаишонч билдиришмайди, бу эса кўплаб компанияларни банк кредитларини олиш имкониятидан маҳрум қилади.

II ҚИСМ: ИСЛОМ МОЛИЯСИ ВОСИТАЛАРИ/ МАҲСУЛОТЛАРИ ВА УЛАРНИ ТАТБИҚ ҚИЛИШ/ ҚИЛИШ УЧУН ЗАРУР БЎЛГАН БИРЛАМЧИ ШАРТ-ШАРОИТЛАР

2.1. Ислом молияси тамойиллари

Ислом молияси - шерикчиликка асосланган, актив билан таъминланган, ахлоқий, барқарор, атроф муҳит ва ижтимоий масалаларга нисбатан масъулиятли бўлган молиявий тизимдир.

Мазкур тизим асосий эътиборни хатарларни ўзаро тақсимлаш, молия соҳасини реал иқтисодиёт билан боғлаш, молиявий имкониятларни ошириш (молиявий эҳтиёжларни қондириш орқали), ҳамда жамият фаровонлигини ошириш масалаларига қаратади (Жаҳон банки, 2015)⁴. Zamir Iqbal (1997)⁵ ислом молиясига, мавжуд имконият (ресурслар)ни моддий ва маънавий нуқтаи назардан тўғри тақсимланишини мақсад қилган, ҳамда жамиятда ижтимоий адолатни тарғиб қилувчи тизим сифатида таъриф берган⁶. Ислом молиясининг асосий тамойиллари қуйидагилардир: рибо (яъни фоиз асосидаги кредитлар) ва молиявий жарималар қўлланишининг таъқиқланганлиги; молиявий амалиётларда ҳаддан ортиқ мавҳумлик/ноаниқликка йўл қўймаслик; молия амалиётлари мавжуд активлар билан таъминланган бўлиши кераклиги; шерикчилик ва даромад олиш хатарларни зиммага олиш билан боғлиқ бўлиши, шариат кўрсатмаларига зид бўлган бизнесга сармоя киритишнинг таъқиқланганлиги (масалан, спиртли ичимликлар ишлаб чиқариш).

Ислом молиясида шартномалар 3 турга бўлинади:

- фойда ва зарарни тақсимоти асосидаги шартномалар (ФЗТ);
- савдо асосидаги шартномалар;
- ҳақ/тўлов асосидаги молиявий маҳсулотлар.

Савдо ва тўлов асосидаги восита/маҳсулотларга нисбатан **фойда ва зарар тақсимоти асосида молиялаштириш** ислом молияси руҳият/моҳиятига яқинроқ ҳисобланади. ФЗТ асосидаги молиялаштиришнинг энг муҳим тамойиллари – бу тенглик ва (молиявий фаолиятдаги) иштирок бўлиб, бу ёндашув даромадларни адолатли тақсимлашга ёрдам берадиган реал иқтисодий фаолият билан боғлиқдир. ФЗТ асосида молиялаштиришнинг икки тури мавжуд: Мушорака ва Мудораба.

Савдо асосидаги молиявий маҳсулотлар амалда ислом молия муассасалари томонидан кенг қўлланилади. Ушбу маҳсулотлар истеъмол кредитлари сифатида, корхоналар фаолияти ва ишлаб чиқаришни молиялаштиришда, шунингдек ижара амалиёти доирасида қўлланилади. Мазкур восита/маҳсулотларга Муробаҳа, Ижара, Салам ва Истисна каби битимлар киради.

⁴ <https://www.worldbank.org/en/topic/financialsector/brief/islamic-finance>

⁵ Zamir Iqbal is Vice President, Finance, and Chief Financial Officer at the Islamic Development Bank.

⁶ <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/1997/06/pdf/iqbal.pdf>

Ҳақтўлов асосидаги маҳсулотлар сирасига Вакала, Кафала ёки Жуала каби хизматлар киради ва улар ислом банклари томонидан Муробаҳа ва Мудораба маҳсулотларига ёрдамчи восита сифатида таклиф қилинади. Тўлов асосидаги мазкур маҳсулотлардан, шунингдек банк ўтказмалари, кафолат ва аккредитивлар, кредит карталари ва бошқа шу каби амалиётларда кенг қўлланилади.

Юқорида санаб ўтилган молиявий воситалар янада мураккаб бўлган бошқа молиявий маҳсулотлар ишлаб чиқиш ва ривожлантириш учун асос/пойдевор бўлиб хизмат қилади, бу эса молиявий инновациялар ва ислом молия бозори кенгайиши учун катта имкониятлар мавжудлигини кўрсатади.

2.2. Ўзбекистонда ислом банки ва молияси тармоғини бошқариш учун ишлатилиши мумкин бўлган Ислом молия воситалари.

2.2.1. Шерикчиликка асосланган битимлар

Мушорака:

Муфти Муҳаммад Тақи Усманийнинг тадқиқотларига кўра⁷ (1998) Мушорака атамаси араб тилидан олинган бўлиб, “бўлишиш”, “шерик бўлиш” каби маъноларни англатади. Бизнес ва савдога оид ҳолларда эса, мушорака икки ёки ундан ортиқ томонлар ўртасидаги ҳамкорликдаги тадбиркорлик / мулк шерикчиликка айтилади. Мушорака битими Инглиз қонунчилигидаги шериклик шартномасига ўхшайди, унга кўра икки ёки ундан ортиқ шериклар ўз моддий (молиявий маблағлар, бино, ускуна, хом ашё...вҳқз.) ва маънавий (масалан интеллектуал мулк) имкониятларини бирлаштириш орқали тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишади.

Фойда ва зарар тақсимоли масаласига келсак, бу масала шартнома тузиш вақтида аниқланади ва кўрилган фойда, ана ўша келишув асосида томонлар ўртасида тақсимланади. Кўрилган зарар эса, ҳар бир шерикнинг бизнесдаги улуши нисбатига кўра тақсимланади.

Ўзбекистон шароитида Мушорака шартномасидан қуйидагича фойдаланиш мумкин:

А. Банкларда: Мушорака банк муассасаларида асосан инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда, хусусан ўрта ва узоқ муддатли лойиҳалар ёки ҳар қандай қўшма лойиҳаларни молиялаштиришда қўлланилади. Молиялаштириш асносида, банк лойиҳа ёки корхонанинг ҳамкори сифатида иштирок этади ва мижоз билан молиявий шартнома имзолаш пайтида келишилган нисбатда фойдага шерик бўлади.

Мушоракадан импорт ва экспорт қилувчиларни қўллаб қувватлашда, масалан уларга аккредитив очиш, уларни айланма маблағлар билан таъминлашда

⁷ Usmani, Muhammad. T. (1998). “An Introduction to Islamic Finance”. Available from <http://www.the-ifes.org/wp-content/uploads/2013/07/an-introduction-to-islamic-finance.pdf>

фойдаланиш мумкин.

Б. Капитал (сармоя) бозорида: Мушорака қимматли қоғозлар бозорида ҳам кенг қўлланилади. Акциядорлар ва компания таъсисчилари/эгалари ўртасидаги муносабатлар шериклик асосида бўлади. Қимматли қоғозлар бозоридаги акциялар шариат талабларига мувофиқ бўлиши керак. Мазкур акциялар шариатга мос келиш келмаслигини аниқлаш учун турли мамлакатларда турлича таҳлилий текширув усуллари қабул қилинган. Бундай шаръий таҳлил услубида, асосан, икки хил ёндашув бор; Улардан бири миқдорий ёндашувга асосланган бўлиб, шариатга мос келмайдиган манбалардан олинмайдиган даромадлар улуши (барча нақд пул маблағлари билан биргаликда), корхона жами тушумларининг 5 фоизидан ошмаслиги керак. Иккинчи ёндашув - бу сифат асосидаги ёндашув бўлиб, бунда корхонага алоқадор ташқи омиллар, масалан, асосий бизнеснинг шариатга зид эмаслиги (қимор, турли ножоиз кўнгилочар ўйинлар/дастурлар, алкоголь маҳсулотлари ишлаб чиқариш, фоиз асосида молиялаштириш каби фаолият турлари), корхонанинг обрўси ва бошқа шу каби масалалар кўриб чиқилади/таҳлил қилинади. Қимматли қоғозлар бозоридан ташқари, Мушорака шартномаси Сукук (ислом молияси тамойилларига мос бўлган молиявий мажбуриятлар асосидаги қимматли қоғозлар – облигациялар) бозорида ҳам қўлланади.

Мудораба:

Мудораба ислом молиясида мавжуд бўлган ноёб шерикчилик усули бўлиб, унда битта шерик бизнесни бошлаш / юритиш учун зарур бўлган молия маблағлари сармоя сифатида тақдим қилади, бошқа шерик эса бу маблағларни самарали ва оқилона бошқариш орқали даромад келтирадиган фаолиятга киритади. Сармоя эгаси Роббул-мол, бизнесни бошқарувчи томон эса Мудориб деб номланади. Фойда тақсимоти масаласи, яъни қайси томон қанча олиши шерикчилик шартномасини имзолаш пайтида кўриб чиқилади ва олинган фойда келишилган нисбатда тақсимланади. Бироқ, бизнес фаолият натижасида кўрилган барча зарарлар Роббул-мол қопланади. Мудориб эса фақатгина қилган меҳнатига куяди, яъни у зарарни қоплаб бермаса-да, ҳеч қандай фойда ҳам, меҳнати учун ҳақ ҳам олмайди. Аммо, зарар Мудорибнинг лоқайдлиги ёки ноқонуний хатти ҳаракатлари натижасида кўрилган бўлса, у ҳолда бундай зарарлар Мудориб томонидан қопланади.

Мудораба шартномасидан қуйидаги ҳолатларда фойдаланиш мумкин:

А. Банкларда: Мудораба шартномаси ислом банклари томонидан мижозлар омонатларини жалб қилишда кенг қўлланилади. Мудорабага асосланган келишувга биноан, ислом банклари Мудориб каби, мижозлар эса Роббул-мол каби ҳаракат қиладилар. Фойда олдиндан келишилган нисбат асосида тақсимланади. Мудораба асосан инвестиция ҳисобрақамлари ёки омонатлар жалб қилиш учун муддатли депозит ҳисобрақамлари ташкил қилиш мақсадида ишлатилади. Бундан ташқари, ушбу молия маҳсулотидан лойиҳаларни молиялаштиришда ва аккредитивларда фойдаланилади.

Б. Капитал (сармоя) бозорида: Капитал бозорида ушбу шартнома сукукни чиқаришда ишлатилиши мумкин. Мудораба келишувига биноан, сукук

сертификатларини сотиб олган сармоядорлар Роббул-мол, бошқарувчи корхона эса мудориб ҳисобланади.

2.2.2. Савдо асосидаги шартномалар

Муробаҳа: Муробаҳа – бу махсус савдо-сотиқ битими бўлиб бунда сотувчи маҳсулотнинг харид нарҳини, қилинган харажатларни (яъни маҳсулотни харидорга етказишга бевосита алоқаси бўлган харажатлар) ва унинг устига ўзи қўйган устамани (фойдани) харидорга маълум қилади (агар сотувчи харидорга маҳсулотнинг нарҳини маълум қилмаса, унда бу муробаҳа эмас, балки ислом молиясида «мусавама» деб аталувчи оддий савдо битими бўлади); Муробаҳада томонлар маҳсулот/мол нарҳини бирданига тўланишига ҳам, кейинроқ (яъни маълум бир муддат ичида) тўланишига ҳам келишишлари мумкин.

Ўзбекистонда Муробаҳа шартномасидан қуйидагича фойдаланиш мумкин:

А. Банкларда: Муробаҳа, асосан, банклар томонидан турли ускуна, дастгоҳлар каби активлар сотиб олинишини молиялаштиришда ишлатилади. Ислом банки мол-мулкни мижознинг ариза шаклида берган махсус буюртмасига асосан сотиб олади. Кейин эса ўша мижозга мазкур мол-мулкни қимматроқ (таннарх + фойда) нарҳда сотади. Якуний нарх томонларнинг ўзаро келишувига биноан, мижоз томонидан белгиланган муддат давомида бўлиб-бўлиб (одатда ойма-ой) тўлаб борилади.

Б. Капитал (сармоя) бозорида: Муробаҳа йирик компаниялар ва ҳукуматлар томонидан сукук чиқаришда ишлатилиши мумкин. Ушбу корхоналар узоқ муддатли лойиҳаларни молиялаштиришда Муробаҳа сукукдан фойдаланишлари мумкин.

Ижара (ислом лизинги):

Ижара – мол-мулк/мавжуд активдан маълум муддат давомида ҳақ эвазига фойдаланиб туришни англатади. Ислом молиясидаги ижара анъанавий ижарага ўхшаб кетади, фақат бунда ижарага берилаётган нарса/ижара объекти шариат талабларига мувофиқ бўлиши ва манфаат келтириш хусусиятига эга бўлиши лозим. Ижара асосида молиялаштиришнинг иккита усули мавжуд. Биринчиси амалий ижара бўлиб, бунда мижоз шартномада белгиланган муддат давомида ижара тўловларини амалга ошириб боради ва яқунда ижарага олинган мулкни молия муассасига қайтаради. Молиявий ижара деб номланадиган иккинчи турдаги ижара шартномасида ижара муддати ниҳоясига етгач, мулкка эгалик қилиш (ҳуқуқи) ижара/лизинг олувчига ўтказиладимумкин. Бунда ижара олувчи молиявий ижарага олинган мулкни ижара давомида сотиб олган бўлади. Ижара битимида рибо унсурлари мавжуд эмас.

Ижара шартномасидан қуйидагича фойдаланиш мумкин:

А. Ислом банкларида: Ижара ислом банклари томонидан, асосан, автотранспорт воситаларини сотиб олишни молиялаштириш учун ишлатилади. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалигида зарур бўлган жихоз ва воситаларни сотиб олиш орқали фермер хўжалиklarини молиялаштиришда, қимматмашина ва ускуналар сотиб

олиш орқали эса тадбиркорлик субъектларини молиялаштиришда ҳам ижара шартномаси қўллаш мумкин. Мушорака мутанақиса (ММ) деб номланадиган, Ижара ва Мушорака шартномалари бирлашган битим шакли ҳам мавжуд бўлиб, ундан кўп ҳолларда уй-жойлар сотиб олинишини молиялаштиришда фойдаланилади. Шу билан бирга, ММ бизнес эҳтиёжларини қондириш учун, жумладан бинолар, бизнес иншоотлар, машина ва ускуналар сотиб олинишини молиялаштиришга ҳам йўналтирилиши мумкин.

Б. Капитал (сармоя) бозорида: Бугунги кунда сукук асосидаги ижарасукук бозорида жуда кенг тарқалган ва юқори мавқеъга эга.

Истисна:

Муфти Муҳаммад Тақий Усманийнинг «Ислом молиясига кириш» китобида келтирилишича (1998), "Истисна - бу ислом молиясида маҳсулот ишлаб чиқарилиши (пайдо бўлиши)дан олдин амалга ошириладиган иккита савдо туридан биридир (яна бир шундай савдо тури "Салам" деб аталади ва асосан қишлоқ хўжалигида ишлатилади). Истиснада харидор ишлаб чиқарувчига ёки қурувчи ташкилотга муайян бир маҳсулотни ишлаб чиқариш ёки бирор қурилиш иншооти қуриб бериш буюртмасини беради. Нарх, маҳсулотнинг хусусиятлари ва тавсифлари билан бирга шартномада кўрсатилади. Келишилган нарх олдиндан бўнак шаклида ёки лойиҳанинг тугаш босқичига қараб босқичма босқич (бўлиб-бўлиб) тўланиши мумкин.

А. Ислом банкларида: Истисна ислом банклари томонидан, кўпинча қурилиш, ишлаб чиқариш ва инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда қўлланилади. Ўзбекистонда ҳам банклар мамлакатда яхши ривожланган – янги уй-жой ёки офис бинолари қурилиши соҳасини молиялаштиришда Истисна битимидан фойдаланишлари мумкин.

Б. Капитал (сармоя) бозорида: Сукук чиқаришда асос бўлувчи битимлар сирасига Истисна ҳам киради. Истисна асосидаги сукук асосан йўллар, метро қурилиши, кўприклар, тўғонлар қуриш каби йирик лойиҳаларни амалга оширишда қўл келиши шубҳасиз.

Салам:

Салам – харидор маҳсулот нархини олдиндан тўлаш эвазига сотувчидан келажакда маҳсулот сотиб олишини кўзда тутувчи савдо битимидир, яъни харидор олдиндан тўловни амалга оширади, сотувчи эса белгиланган муддатда маҳсулотни харидорга етказди. Юқорида айтиб ўтганимиздек Салам битими қишлоқ хўжалигида кенг қўлланади. Масалан, фермер/деҳқонлар келажакда (масалан мавсум охирида) олинадиган ҳосилни Салам шартномаси тузиш орқали олдиндан (масалан йил/мавсум бошида) сотишлари мумкин.

Вакала:

Вакала деганда, бир шахс бошқа шахсни ўзининг қонуний вакили (агенти) этиб тайинлайдиган келишув тушунилади. Бундай келишувга кўра вакил Вакала шартномасида кўрсатиб ўтилган барча хатти ҳаракатларни амалга оширади ва белгиланган натижага эришади. Бунинг эвазига у келишувда кўзда тутилган

хизмат ҳақи олади.

Амалда Вакала битими, асосан, Мушорақа, Мудораба ёки Ижара каби ислом молияси шартномалари билан биргаликда ишлатилади. Сўнгги йилларда Вакала битимидан сукук чиқаришда ёки депозитга асосланган молия маҳсулотларини шакллантиришда мустақил шартнома сифатида ҳам фойдалана бошланди. Масалан, Сукук ал-Вакала бил-Истисмар номли битим тури (бу ерда битимнинг ўзбек тилидаги тушунчасини бериб кетиш керак) сукук бозорида тобора оммалашиб бормоқда. Ушбу битим концепцияга кўра, муайян лойиҳани амалга ошириш учун тузилган корхона (Special Purpose Vehicle – SPV) сармоядорларга сукукка эгаллик қилиш гувоҳномаларини (сертификатларини) тақдим этади ва шу орқали(маблағ) йиғиб олади. SPV Сукук шартномасида кўзда тутилганидек сармоядорларнинг вакили сифатида иш олиб боради ва йиғилган маблағни сукук чиқарган корхона (Оригинатор)нинг лойиҳасига ёки бизнес фаолиятига киритади /йўналтиради. SPV, келиб тушган маблағнинг бир қисмини хизмат ҳақи сифатида ўзида олиб қолади. Сукук эгалари тасарруфларидаги сукук гувоҳномалари (сертификатлари) миқдорига яраша (яъни шунга мутаносиб равишда) фойдадан улуш олиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Шунингдек ислом банклари Вакаладан омонат (депозит) маҳсулоти сифатида фойдаланишлари мумкин. Бундай битимга биноан ислом банки вакил сифатида фаолият олиб боради ва мижозлардан тўпланган маблағларни шартномада кўрсатилган муддатга бирор бир лойиҳага сармоя сифатида киритади. Ислмо банки ушбу хизмати учун маълум бир ҳақ олади, асосий фойда эса Вакала битимига асосан маблағ киритган омонатчилар ўртасида, келишилган миқдорда (фоизда) тақсимланади.

Юқорида муҳокама қилинган Вакала асосидаги ислом молияси маҳсулотлари Ўзбекистонда ҳам бемалол қўлланиши мумкин ва улардан банк-молия тармоғини ривожлантириш ва банкларга аҳоли маблағларини кенгроқ жалб қилишда фойдаланиш мумкин.

III ҚИСМ: БАҲҚАРОП РИВОЖЛАНИШ МАҚСАДЛАРИ (SDG)ГА ЭРИШИШДА/ ИСЛОМ МОЛИЯСИ ИМКОНИАТЛАРИдан фойдаланиш истиқболлари

3.1 Ислом молия тизимининг умумий ҳолати ва Ўзбекистон қонунчилиги нуқтаи назаридан Ислом молиясини татбиқ қилиш имкониятлари

Сўнги йилларда ислом банкчилигининг дунёда жадал суръатларда ўсиши ислом молияси маҳсулот ва хизматларидан фойдаланиш кўламини ошириш учун бу соҳада кўпроқ инновациялар ва давр талабига мос молиявий ечимлар ишлаб чиқишни тақазо этмоқда.

Ислом молия тизими ҳам, анъанавий банк-молия тизими сингари қатор молия муассасалари, жумладан тижорат ва инвестиция банклари ва компаниялари, суғурта, электрон тижорат олиб боровчи, активларни бошқарувчи компаниялар, шунингдек брокер ва дилерларни қамраб олади.

Ислом молия тизимининг жами активлари 2012 йилда 1.88 трлн. АҚШ долларини ташкил этган бўлса 2017 йилга келиб 2.44 трлн. АҚШ долларига етди (яъни шу давр ичида жамланма ўртача йиллик ўсиш суръати (CAGR – Compound Annual Growth Rate) 6 фоизни ташкил этди.

Саудия Арабистони, Эрон ва Малайзия ислом молияси активларининг 65 фоизи (1,6 трлн. АҚШ доллари) га эгаллик қилиш орқали соҳада пешқадамлик қилишмоқда. 2017 йилда 56 та давлат орасидан Нигерия, Кипр ва Австралияда ушбу соҳада энг юқори ўсиш кўрсаткичларини қайд этишди. Ислом молия соҳаси активларининг 71 фоизи (1.72 трлн АҚШ доллари) 41 мамлакатда фаолият юритаётган Ислом банклари улушига тўғри келмоқда. Бу эса, банк тармоғи ислом молия соҳаси ўсишида асосий омил бўлиб хизмат қилмоқда дегани. Албатта бу жараён асосан турли мамлакатларда янги ислом молияси муассасаларининг очилиши билан боғлиқ. Мисол учун, охириги бир неча йил ичида МДҲ мамлакатларида ҳам ислом молия тизими ривожлана бошлади. Қозоғистон, Қирғизистон, Озарбайжон ва Тожикистон ўз қонунчиликларига ўзгартириш киритиб, ислом банклари фаолиятини бошлаб юборишди. Аммо афсуски Ўзбекистонда ислом молиясига доир ҳуқуқий асосларни яратиш жараёнини хали ҳам бошланмади. Хозирча, мамлакатга хориждан мусулмон инвесторларини жалб қилишга қаратилган ислохотларнинг бир қисми сифатида ислом ҳуқуқшунослиги талабларига мос маҳсулотлар, жумладан, сукук ва ислом суғурта соҳасини (Такафул)⁸ амалиётга жорий этиш устида иш бошлади. Аммо, мамлакатда ислом молиясини татбиқ қилиш бўйича қонуний асос яратилмас экан бу соҳада бирор бир жиддий ютуққа эришишнинг иложи йўқ дейиш мумкин.

Агар ҳукумат бу соҳада, яъни қонунчиликни ривожлантириш бўйича амалий ишларни бошлашга рози бўлса, Ислом Тараққиёт Банки, Жаҳон банки таркибига кирувчи Халқаро молия корпорацияси каби халқаро молия муассасалари мамлакатимизда ислом молиясини татбиқ этиш ва ривожлантиришга қаратилган

⁸ <https://ceif.iba.edu.pk/pdf/Reuters-Islamic-finance-development-report2018.pdf>

турли лойиҳаларни амалга оширишда амалий ёрдам кўрсатиши шубҳасиз.

3.2. Вақф муассасалари/жамғармалари

Тарих давомида кузатиш мумкинки, мусулмон жамиятлар ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ҳар томонлама тараққий этганлар ва бу ҳолат ўша даврларда ташкил этилган вақф муассасалари фаолияти билан узвий/чамбарчас боғлиқдир. Daud (2015), Baqutayan ва бошқ. (2018), Budiman (2014), ва Ambrose, Aslam, Hanafi (2015)ларнинг тадқиқотларига кўра, илгари/ўрта асрларда вақф муассасалари мусулмон жамиятларида кенг тарқалган. Ўша даврларда мусулмонлар давлатлари ҳукуматлари мазкур муассасаларни ўзларининг молиятизимининг ажралмас қисмига айлантирган./ Шу сабабли, давлат хазинасига юк сезиларли даражада камайтирилган ва ҳукуматга харажатларни бошқа муҳим иқтисодий ва сиёсий соҳаларга йўналтиришга имкон яратган. Вақфлар мусулмон жамиятларининг кунлик эҳтиёжлари – соғлиқни сақлаш, таълим, энг зарур инфратузилмалар, иқтисодий ва тижорий фаолият юритиш, янги иш ўринлари очиш, аҳолининг эҳтиёжманд қатламини озиқ-овқат ва бошпана билан таъминлаш, қишлоқ хўжалиги ва ишлаб чиқариш соҳаларини қўллаб-қувватлаш орқали ҳукуматга беғараз ёрдам берган(Baqutayan ва бошқ. (2018: 150)).

Замонавий вақф амалиётига тўхталадиган бўлсак, аҳолисининг асосий қисми мусулмон бўлган мамлакатларда вақф муассасалари фаолияти асосан, диний марказлар ва хайрия фаолиятларини молиялаштириш билан чекланиб қолган. Hasan and Siraj (2016), Al-Itqan (2018), ва Shirazi, Obaidullah, & Haneef (2015) каби олимлар вақф бўйича тадқиқотларини Бангладеш, Индонезия ва Покистон давлатлари доирасида олиб бордилар ва ушбу мамлакатларда вақф мулкларидан фойдаланиш даражаси пастлиги ёки уларнинг деярли ишлатилмаслигини келтириб ўтишди. Бундай вазиятда вақф муассасалари мавжуд бўлган турли мамлакатларда нақд пул кўринишидаги вақфлар оммалаша бошлади. Al-Itqan маълумотларига кўра (2018), Индонезия Вақф Кенгаши (The Indonesia Waqf Board - BWI) аҳолининг нафақат бой қатламидан, балки ўрта қатламидан ҳам нақд пул шаклидаги активларни вақф сифатида олишни йўлга қўйди. Сўнгра улар молиявий жиҳатдан қийналиб қолган аҳолини ўз кичик ва микро бизнесларини йўлга қўйишлари учун маблағ (сармоя) билан таъминлаш (микромолиялаш) мақсадида ишлатила бошлади. Бундай чора-тадбирлар индонезияликларнинг қашшоқликдан чиқишларига ва турмуш даражасини яхшилашларига ёрдам берди. Жаҳон банки веб-саҳифасидаги маълумотларга кўра⁹, Индонезияда камбағаллик чегараси кўрсаткичидан қуйида яшовчилар улуши 10 йил ичида (мамлакатда ўрнатилган миллий стандарларга кўра) 15,4 фоиздан (2008 йил) 9,8 фоизгача (2018 йил) қисқарди.

Бангладешга келадиган бўлсак, Islam (2015), Siraj ва Hassan (2016) тадқиқотларига кўра, нақд пул кўринишидаги вақфлар бу ерда ҳам оммалашди ва асосан, Микро, Кичик ва Ўрта Бизнес (МКЎБ)ни молиялаштиришда самарали восита сифатида ишлатилди. Бу жараён Бангладешга МКЎБ субъектларини ривожлантириш, натижада юқори малакали ва малакаси етарли бўлмаган

⁹ <http://povertydata.worldbank.org/poverty/country/IDN>

ишчиларни иш билан таъминлаш имкониятларини оширишда ёрдам берди. Islam таъкидлаганидек (2015)¹⁰, Бангладешдаги Кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш бошқармаси (ташкilotи) (SMEDU) нақд пул кўринишидаги вақфларни жалб қилиш ва уларни микро, кичик ва ўрта бизнес субъектларини (танлов асосида) молиялаштиришга йўналтиришда муҳим рол бўғим вазифасини ўтайди. Бунда, SMEDU нақд пул кўринишидаги вақфларни аҳолининг қуйидаги қисмларидан жалб қилади:

а. Жисмоний шахслар: даромад даражасидан қатъий назар барча тоифадаги инсонларни ўз ичига олади. Кам даромадга эга шахслар молиявий имкониятларига қараб оз миқдорда вақф фондига ўз ҳиссаларини қўшадилар. Бунинг эвазига эса, SMEDU миннатдорчилик ва ташаккур рамзи сифатида Нақд Вақф Сертификатлари (Cash Waqf Certificate – CWC) ни уларга тақдим этади.

б. Ташкilotлар: Жисмоний шахслар билан бир қаторда, SMEDU нодавлат нотижорат ташкilotлар (ННТ), давлат идоралари, тижорат бизнеси субъектлари каби юридик шахсларнинг маблағларини ҳам жалб қилади. Тижорат бизнеси субъектлари нақд пул кўринишидаги вақфларини Корпоратив Ижтимоий Масъулият дастури (Corporate Social Responsibility – CSR program) доирасида SMEDUга топширадилар ва бу уларнинг ушбу дастур доирасида қўшган улуши ҳисобланади.

с. Кичик ва ўрта бизнес корхоналари: пул айланмаси миллион (доллар)дан ортиқ бўлган йирик корпорациялардан ташқари, кўплаб кичик ва ўрта бизнес субъектлари ҳам SMEDUнинг нақд пул вақфи дастури доимий аъзолари сифатида ўзларинг муносиб ҳиссаларини қўшаётганликлари ва дастурнинг фаол иштирокчисига айлаётганликлари эътироф этилмоқда.

SMEDU нақд пул кўринишидаги вақф жамғармасининг ишончли вакили сифатида, жалб қилинган маблағларни стартапларга ёки бошқа кичик ва ўрта бизнес субъектларига инвестиция қилади ва уларнинг бошланғич ва айланма маблағларларини шакллантиради, шунингдек бизнесни кенгайтиришлари учун молиявий маблағлар ажратади ва натижада КЎБлар оладиган фойданинг бир қисмига эга бўлади. Бордию ортиқча нақд пул маблағлари қолса, SMEDU бу пулларни ислом банклари орқали хатар даражаси юқори бўлмаган лойиҳаларга сармоя сифатида киритади. Олинган жами даромадлар (МКЎБлар ва ислом банкларига киритилган сармоялардан), даставвал, SMEDUнинг маъмурий харажатларини қоплашга йўналтирилади, кейин эса даромаднинг бир қисми захира фондига ўтказилади (турли фавқуллодда ҳолатлар учун). Қолган фойда вақф фонди сертификатига эга бўлган, барча аъзо КЎБ субъектлари ўртасида тақсимланади. Гарчи вақфдан келган бундай фойдани ишлатиш ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг бир қисми билан чегараланган бўлса ҳам, аммо бундай вақф тизими мамлакатнинг барқарор иқтисодий ривожланишига бевосита таъсир қилади ва ўз самарасини беради.

Ўзбекистон шароитида вақф фаолияти Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йилдаги ПФ-5416-сонли қарори билан ташкilot этилган «Вақф хайрия жамоат

¹⁰ <http://bv-f.org/WV-09/10.percent20WVpercent20Final.-9.pdf>

фонди» томонидан олиб борилади ва тартибга солинади. Жамоат фонди дейилса-да, аслида давлат томонидан бошқариладиган муассаса ҳисобланади. 2020 йил I чорагида Ўзбекистон Вақф хайрия жамоат фондига 645,6 минг АҚШ доллари миқдоридида хайрия маблағлари келиб тушган бўлиб, уларнинг асосий манбалари – бу диний муассасаларда ўрнатилган хайрия қутиларида тўпланган пуллар, масжидлар, диний аҳамиятга молик тарихий қадамжолар ва шу каби бошқа муассасаларга хайрия қилинган пуллардан иборат (2020 йил I чорагида қилинган жами хайр-эҳсоннинг 95 фоизига тенг)¹¹. Фонд ихтиёридаги маблағлар масжидлар харажатларини қоплашга, шунингдек масжидлар ва диний аҳамиятга эга тарихий обидаларни таъмирлаш, реконструкция қилиш, кам таъминланган оилаларга молиявий ёрдам бериш каби ишларга сарфланади. Ҳозирга қадар, вақф маблағлари бошқа ижтимоий мақсадлар (масалан касалхоналар қуриш, таълим даргоҳлари ташкил этиш каби) учун камдан-кам ҳолларда ишлатилган. Бундан келиб чиққан ҳолда, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш мақсадларига эришишда фонд ҳиссаси сезиларли эмас, дейиш мумкин.

Индонезия ва Бангладешдаги вақф жамғармалари тажрибаси асосида, Ўзбекистон Вақф хайрия жамоат фондини янада ривожлантириш мақсадида қуйидаги тавсияларни бериш мумкин:

1. Мустақил ёки автоном мақомдаги вақф муассасаларини ташкил этиш бўйича тамойил ва стандартлар шакллантирилиши лозим. Ушбу мустақил вақф муассасаларига ўз фаолиятлари билан боғлиқ барча ишларда шаффофликни таъминлаган ҳолда, маблағ йиғиш, молиялаштириш ва сармоя киритиш, каби молиявий фаолият олиб бориш ҳуқуқи берилиши керак.

2. Аҳолига вақф қилишнинг бу дунёда ва охирада қандай фойда келтириши мумкинлиги ҳақида атрофлича маълумот бериш керак, чунки бундай диний тарғибот мусулмон аҳолисидан вақф (пул маблағлари, кўчар ва кўчмас мол-мулк) жалб қилишда муҳим аҳамият касб этади. Вақф қилишга тарғибот-ташвиқот ишларида) аҳолининг кўлами фақат юқори даромадли шахслар билан чекланиб қолмасдан, даромад даражаси ўртача бўлган аҳоли қатламлари ҳам эътиборга олиниши мақсадга мувофиқ.

3. Вақф (муассасалари)га катта миқдорда маблағ/мол-мулк киритганлар учун, уларнинг қўшган ҳиссасига қараб даромад солиғи муайян имтиёзлар берилиши керак.

4. Корпоратив Ижтимоий Масъулият дастури (Corporate Social Responsibility – CSR program)нинг бир қисми сифатида, корхоналарнинг вақф ишларидаги иштирокини ошириш ошириш лозим.

5. Кичик ва ўрта бизнес корхоналарини арзон молия маблағлари билан таъминлаш учун Бангладеш нақд пул вақф тизимини (юқорида айтиб ўтилганидек) амалиётга жорий қилиш керак.

Бу борада қуйидаги ишларни амалга ошириш керак бўлади:

¹¹ <http://vaqf.uz/uz/transactions/statistics>

- Бангладешдаги кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш бошқармаси (SMEDU) каби нақд пул кўринишидаги вақф фондига ўхшаш муассаса/жамғармага асос солиш керак. Ушбу муассаса фаолиятдан асосий манфаат олувчилар (бенефициарлар) МКЎБ субъектлари бўлиши мақсадга мувофиқ. Ташкил этилган муассаса Ўзбекистон Вақф хайрия жамоат фонди ва Молия вазирлиги билан ҳамкорликда ишлаши мақсадга мувофиқ.
- Диний масалаларда йўл қўйилиши мумкин бўлган турли хатоларни олдини олиш мақсадида Ўзбекистон Вақф хайрия жамоат фонди бу ташкилотнинг шариат ишлари бўйича маслаҳатчиси сифатида фаолият юритишини йўлга қўйиш керак.
- Дастлабки босқичда, давлат рўйхатидан ўтган барча МКЎБлар ушбу ташкилотга кўнгилли аъзо бўлишлари учун таклиф қилинишлари ва уларга ташкилот ривожига ихтиёрий равишда ҳисса қўшишларига имкон берилиши керак. МКЎБ субъектларидан ташқари, вақф фонди бошқа корпоратив ташкилотлар ва аҳолининг (юқори ва ўрта даромадли) мусулмон қатлами Корпоратив Ижтимоий Масъулият дастури (Corporate Social Responsibility – CSR program) доирасида ташкилотга молиявий кўмак беришга тарғиб этилишлари мумкин. Барча бадаллар нақд пул кўринишида бўлиши керак, яъни анъанавий вақф тизимида бўлган моддий ва кўчмас мулк шаклидаги маблағлар ўрнига, МКЎБлар ўз улушларини нақд пул маблағлари кўринишида киритишлари лозим.
- Ташкилот ҳар бир бадал эгасига нақд пул кўринишидаги вақф муассаси сертификатлари тақдим этилиши керак. Жисмоний шахслар ва/ёки корпорациялар томонидан вақф сифатидаги қўшиладиган маблағларнинг давомийлигини таъминлаш мақсадида вақф муассасаси ҳар бир ҳудудда ёки шаҳарда Ўзбекистон Вақф фонди эсдалик совғалари бериш орқали доимий иштирокчиларни қадрлаш ва уларга миннатдорчилик билдириш мақсадида расмий тадбирлар ўтказилиб турилиши мумкин.
- Янги муассаса ўз ихтиёрига кўра, ва / ёки Ўзбекистон Вақф фонди ва Молия вазирлиги билан келишган ҳолда МКЎБни фонд маблағлари ҳисобидан молиялаштиришни амалга оширади. Агар ташкилотга аъзо тадбиркорлик субъектларини молияштиришдан кейин қандайдир маблағ ортиб қолса, ушбу маблағлар ислом банклари ёки анъанавий банклар қошида очилган “ислом дарчалар” орқали турли инвестиция лойиҳаларига сармоя сифатида киритилиши мумкин.
- Ислом банклари ва МКЎБлардан олинган даромадлар, барча маъмурий харажатлар чегириб ташлангач, ташкилотнинг бошқарув кенгаши ҳулосасига кўра ташкилотга аъзо бўлган тадбиркорлик субъектлари ўртасида тақсимланиши лозим.

3.3. БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШ МАҚСАДЛАРИ (SDG)ГА ЭРИШИШДА ЗАКОТНИНГ ЎРНИ

Ислом (цивилизацияси) тарихи давомида закот ва хайри-эҳсонлар аҳоли орасида қашшоқлик даражасини камайтириш ёки хатто уни тугатишда муҳим аҳамият касб этган. Закот – бойлиги маълум даража (нисоб)га етган мусулмонлар учун бажарилиши шарт бўлган молиявий ибодат бўлиб, улар бу ибодатни бир йилда бир марта, нисобга етган молларининг муайян қисмини маълум тоифадаги шахслар (эҳтиёжмандлар)га бериш орқали бажарадилар. Закот ҳам иймон (шаҳодат), намоз, рўза ва ҳаж каби исломнинг беш устуниси – рукнидан биридир.

XX асрнинг ўрталарига келиб ислом банкчилиги ва молияси тадрижий тарзда ривожлана бошлаган, закот ҳам иқтисодийнинг муҳим таркибий қисми бўлган ижтимоий молия маҳсулотидир – ижтимоий ҳимоянинг молиявий кўриниши сифатида ўзини намоён қила бошлади. Турли мусулмон мамлакатлари ўз қонунчиликларида закотга оид масалаларни кўзда тутишни бошладилар. Масалан, Индонезия ҳукумати томонидан закот тўғрисида 38/1999 сонли, ҳамда MRD № 581/1999 сонли махсус қарорлар қабул қилинди. Мазкур қонунларда BAZIS аталувчи ҳукуматга билвосита алоқадор ташкилотига ва LAZIS номли нодавлат ташкилотига закотларни тўплаш, бошқариш ва уларни тасарруф этиш ваколатлари бериш кўзда тутилган¹². Ali ва Hatta келтирган маълумотларга кўра (2014)¹³, йигирма йилдан ортиқ вақт давомида закот қашшоқлик чегарасидан пастда яшовчи индонезияликлар даромадларининг асосий манбаи бўлиб келди. Бундан ташқари, закот йиғиш ҳажмининг кўпайиши билан, закот маблағларидан фойдаланиш "... хайрия мақсадларидан ижтимоий имкониятларни ошириш ва иқтисодий ривожланиш мақсадларига ўзгарди" (Ali ва Hatta, 2014: 66). Бироқ, Alfritri таъкидлаганидек (2005)¹⁴, 38/1999 ва 581/1999 каби закот билан боғлиқ ҳуқуқий ҳужжатлар Индонезияда ҳали ҳам закот бошқарувига оид қонунлар доирасида таснифлаб чиқилмаган (зеро ҳуқуқий ҳужжатларни тўғри таснифлаб чиқиш уларни тўғри талқин қилишга ва турли англашилмовчиликларни олдини олишга ёрдам беради).

Ўзбекистонга келадиган бўлсак, ҳукумат камбағаллар сонини қисқартириш ва аҳоли бандлигини ошириш борасида катта ишларни амалга оширди, агар 2003 йил камбағал аҳоли даражаси 33 фоизга тенг бўлган бўлса, 2017 йилга келиб бу кўрсаткич 12,8 фоизни ташкил этди. Бироқ, мамлакатни олдинда каттароқ муаммолар кутмоқда. 18 ёшдан 30 ёшгача бўлган қатламининг қарийб 43 фоизи, 31 ёшдан ошганларнинг эса 34 фоизи норасмий иш билан банд (UNICEF, 2019:

¹² <https://www.icnl.org/resources/research/ijnl/the-law-of-zakat-management-and-non-governmental-zakat-collectors-in-indonesia>

¹³ Ali, Isahaque and Hatta, Zulkarnain A. (2014). "Zakat as a Poverty Reduction Mechanism Among the Muslim Community: Case Study of Bangladesh, Malaysia and Indonesia". Asian Social Work and Policy Review 8, pp. 59-70. Available from https://www.researchgate.net/publication/260410380_Zakat_as_a_Poverty_Reduction_Mechanism_Among_the_Muslim_Community_Case_Study_of_Bangladesh_Malaysia_and_Indonesia

¹⁴ Alfritri (2005). "Public Benefit Organizations: The Law of Zakat Management and Non-Governmental Zakat Collectors in Indonesia". The International Journal of Non-for-Profit Law, Volume 8, Issue 2, Available from <https://www.icnl.org/resources/research/ijnl/the-law-of-zakat-management-and-non-governmental-zakat-collectors-in-indonesia>

11). COVID -19 пандемия шароитида ва ундан кейинги даврда иқтисодийнинг норасмий тармоғида ишловчилар ўз жамғармаларини сарфлаш ҳисобига (агар мавжуд бўлса) кун кечиришади. Жаҳон банкининг маълумотларига кўра (2019 йил)¹⁵, бу ҳолат Ўзбекистонда қашшоқлик даражасининг ошишига олиб келиши мумкин.

Закот Ўзбекистоннинг ижтимоий ҳимоя дастурини молиялашда муҳим аҳамият касб этиши ва натижаси самарали бўлиши мумкин. Жумладан, Ўзбекистондаги мусулмон аҳолисига закот ҳақида тушунча бериш (яъни хабардорлиги ошириш), самарали бошқарув тизими ўрнатиш, закот фондлари фаолиятида шаффофликни таъминлаш орқали аҳолининг диндор қатламлари маблағларини закот жамғармаларига жалб қилишни кучайтирган ҳолда давлат ижтимоий ҳимоя дастурларини молиялаштириш ва юқорида айтиб ўтилган ижтимоий-иқтисодий муаммоларни хал қилиш мумкин бўлади.

Ҳозирча Ўзбекистондаги закот берувчилар ўз закотларини яқин қариндошлари, дўстлари ёки қўни-қўшниларига шахсан берадилар. Ҳозирги кунда закот маблағларини жалб қилиш, бошқариш ва тақсимлашни енгиллаштирадиган ва молиявий жихатдан қийналган аҳоли/оилаларни барқарор даромад билан таъминлаш орқали ушбу маблағлардан самаралироқ фойдаланиш имконини берадиган расмий тузилма мавжуд эмас. Ҳукумат бугунги кунда мавжуд бўлган вақф инфратузилмасидан ҳам закот жалб қилиш, самарали бошқариш ва тарқатишда фойдаланиши мумкин.

3.4. Ислом молияси доирасида замонавий молиявий технологиялар (fintech)дан фойдаланиш

Краудфандинг молиявий тармоқда банклар каби расмий молия муассасаларининг аралашувисиз молия маблағларини бевосита сармоядорлардан қарз олувчиларга йўналтиришнинг инновацион усули сифатида пайдо бўлди.

Краудфандинг платформаларига эҳтиёж 2008 йилдаги молиявий инқироздан кейин банклар ва бошқа расмий молия институтлари бизнес секторини, хусусан, микро-, кичик ва ўрта бизнес корхоналари ҳамда инновацион стартапларни молиялаштиришни қисқартирганидан сўнг пайдо бўлди. Краудфандинг платформаси 2000-йилларнинг охирида пайдо бўла бошлаган бўлса, ўн йил ичида ушбу норасмий / ноанъанавий молия манбаси жадал ривожланди. Saiti, Musito, ва Yucel (2019) таъкидлаганидек ¹⁶ краудфандингнинг ишлаш услуби шундайки, маблағдан фойдаланувчилар (мблағ олувчилар) ўз лойиҳалари, маҳсулотлари ёки инновацион бизнес ғояларини ёки ҳар қандай бошқа режаларини сармоя жалб қилиш мақсадида эълон / тарғибот қиладилар.

"Краудфандинг" платформаси зарур текширувларни ўтказиши ва агар натижалар қониқарли бўлса, ўз лойиҳаларига маблағ/сармоя жалб қилиш истагида

¹⁵ <https://www.worldbank.org/en/country/uzbekistan/overview>

¹⁶ Saiti, Buerhan. Musito, Muhammad Hamal. And Yucel, Ensari (2019). "Islamic Crowdfunding: Fundamentals, Developments and Challenges". The Islamic Quarterly: Vol 62, No. 3, pp. 469 - 484

бўлганларга ўз лойиҳалари бўйича барча керакли маълумотларни юклаш имконини беради. Инвесторлар эълон қилинган ва ўзларини қизиқтирган лойиҳа, маҳсулот ва инновацион бизнес ғояга сармоя киритишади. Ушбу фаолиятнинг барчаси онлайн краудфандинг платформаси орқали амалга оширилади. Краудфандинг бўйича бундай саъй-ҳаракатлар тўрт тоифага бўлинади: (а) мукофотга асосланган, (б) хайр-эҳсонга асосланган, (с) шерикчилик сармоясига асосланган ва (d) қарзга асосланган. Сўнги пайтларда краудфандинг ислом молияси доирасида ҳам қўллана бошлади. Andaleeb ва Mishra (2016)¹⁷, ҳамда Sait, Musito ва Yuselлар (2019) маълумотларига кўра, ислом краудфандингида энг кўп тарқалган ва кўп қўлланидиган услублар шерикчилик сармояси ва қарзга асослангандир. Улар бунда шерикчилик сармоясига асосланган краудфандинг учун Мудараба ва Мушаракадан фойдаланган ҳолда, қарзга асосланган шаръий краудфандинг учун эса Муробаҳа битимидан фойдаланган ҳолда қўлланилади.

Бироқ, краудфандинг ҳали ҳозирча шаклланиш босқичидадир. Шунга қарамай, Индонезия шароитида, Abdullah ва Susanto таъкидлаганидек (2019)¹⁸, банк муассасалари (хоҳ анъанавий, хоҳ ислом банки бўлсин) тўлдиролмаган МКЎБ субъектларини молиялаштиришдаги бўшлиқни тўлдиришда исломий краудфандинг муҳим ўрин тута бошлади. Бундан ташқари, сармоядорларнинг нуқтаи-назарида, Инвестицияларнинг даромадлилиги (рентабеллиги) - ROI жиҳатидан, краудфандинг платформаси Индонезиядаги ислом банкларига қараганда (айниқса тижорат соҳасида ва қишлоқ ҳудудларда) ўринлироқ/қулайроқ ва жозибалироқ бўлиб чиқди. Мисол учун 2018 йил ҳолатига кўра, краудфандинг сармоядорлари 12-18% даромад (ROI) олишган бўлса, ислом банкларида бу кўрсаткич 5-6 фоизга ва қишлоқ ислом банкларида 9-12 фоизга (Abdullah ва Susanto, 2019) тенг бўлган.

Юқорида айтиб ўтилганидек, Ўзбекистон ҳолатида маҳаллий МКЎБлар Индонезия МКЎБ вакиллари сингари расмий/анъанавий манбалардан ўз молиявий маблағ жалб қилишда шунга ўхшаш муаммоларга дуч келмоқдалар. Олдинроқ ушбу ҳисоботда вақф ва закот муассасалари, МКЎБни молиялаштиришдаги бўшлиқни тўлдиришда истиқболли молия манбалари сифатида муҳим ўрин тутиши мумкинлиги айтилган бўлса-да, ушбу муассасаларни молия тизимига киритиш нисбатан узоқ келажакда ўз натижасини беради. Краудфандинг (ислом молияси талабларига мос бўлган кўринишда) эса аксинча, қисқа вақт ичида микро, кичик ва ўрта бизнес корхоналарини молиялаштиришдаги бўшлиқни тўлдиришда жуда самарали бўлиши мумкин.

Бундан ташқари, ислом краудфандинг платформалари орқали маблағларни жалб қилиш чиқимлари, банклар ва бошқа расмий молия муассасалари томонидан

¹⁷ Andaleeb, Uruba. And Mishra, A.K (2016). "Equity Crowdfunding in Shariah Compliant Nations: An Outlook in the Middle-East". Global Journal of Finance and Management. ISSN 0975-6477, Volume 8, Number 1, pp. 97-102. Available from https://www.ripublication.com/gjfm16/gjfmv8n1_09.pdf

¹⁸ Abdullah, Zaki and Susanto, Akhmad Akbar (2019). "The Role of Investment – Based Islamic Crowdfunding for Halal MSMEs: Evidence from Indonesia". Al-Iqtishad: Jurnal Ilmu Ekonomi Syariah (Journal of Islamic Economics), Volume 11 (12), E-ISSN: 2407-8654, pp. 289 – 302. Available from https://www.researchgate.net/publication/338475437_THE_ROLE_OF_INVESTMENT-BASED_ISLAMIC_CROWDFUNDING_FOR_HALAL_MSMEs_EVIDENCE_FROM_INDONESIA

молиялаштирилаётганда, МКЎБ корхоналари дуч келадиган харажатлардан анча кам бўлади. Хусусан, ўрта ва кичик бизнес корхоналарининг айланма маблағларга бўлган эҳтиёжини қондириш доирасида улардан гаров таъминоти талаб қилинмайди ва шу сабабли улар гаров билан боғлиқ харажатлар қилинмайди. COVID-19 билан боғлиқ карантиндан кейинги даврда, краудфандинг микро, кичик ва ўрта бизнес корхоналари ўз бизнесларига янги сармоя маблағлари жалб қилиш ва шу орқали ўз бизнес фаолиятларини янада ривожлантиришда ҳал қилувчи ва самарали восита бўлиши мумкин. Бу қисқа муддатда Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига ёрдам беради, узоқроқ муддатда эса вақф ва закот муассасалари ҳам қўшилади. Ислон краудфандингдан ижобий натижалар олиш учун қуйидаги тавсиялар берилди:

- a. Ўзбекистонда ислон краудфандинги фаолият юритиши учун шу жараёни тартибга солувчи қонунлар қабул қилиниши керак, бу чет эллик краудфанд ташкилотчи/асосчиларига ҳам сармоя киритиш имконини беради.
- b. Ҳукумат Ислон краудфандинг платформаси Ўзбекистонда фаолият юритишига оид қонун-қоидалар бўйича батафсил кўрсатмалар ишлаб чиқиши лозим.
- c. Ноқонуний даромадларни қонунийлаштиришга ҳаракат қилувчи шахс ёки гуруҳлар (легализация қилувчилар), турли қаллоб / фирибгарлар ёки Ўзбекистон ҳудудида ноқонуний деб белгиланган ҳар қандай фаолият олиб борувчилар томонидан краудфандинг платформалари суистеъмол қилинишини олдини олиш мақсадида, “Ўз мижозингизни билинг” (Know Your Customer - KYC) дастури доирасида томонлар (яъни сармоядорва маблағ жалб қилувчилар) бизнес фаолияти таҳлил қилиниши зарур.
- d. Маҳаллий ислон краудфандинг платформаси орқали маблағ жалб этишда маҳаллий маблағ қидирувчиларга устуворлик берилиши мақсадга мувофиқ, чунки бу мамлакатимизда тадбиркорликни ривожланишига хизмат қилади.
- e. Турли молиявий қаллобликларни олдини олиш мақсадида краудфандингнинг назорат қилиш қийин бўлган кўринишларидан (масалан Телеграм ёки Фейсбук каби) фойдаланиш ўрнига, рўйхатдан ўтган нодавлат-нотижорат ташкилотлари ташкил қилиб,, улар иштирокида краудфандинг платформалари тузиб ишлаш мумкин.

Ислон краудфандингнинг қайси кўриниши (тури)ни қўллаш мумкин деган саволга келадиган бўлсак, Ўзбекистонда қуйидаги кўринишларидан фойдаланиш мумкин:

Хайрия асосидаги шакли: Бунда маблағ олувчилар, молиявий жихатдан ночор аҳволда бўлган одамлар ёки уларнинг вакиллари краудфандинг платформаси иштирокчилари томонидан йиғиладиган хайрия маблағларини олишади. Хайрия маблағлари одатда дори-дармонлар, озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак,

иситиш ускуналари сотиб олиш, даволаниш ёки ўқиш харажатларини қоплаш учун керак бўлади.

Ҳозирга пайтда краудфондингнинг хайрияга асосланган шакли ночор одамларга ёрдам бериш ёки масжид қуриш каби мақсадларда ижтимоий тармоқлар орқали кенг қўлланилади. Масалан, яқинда Сирдарё вилоятидаги Сардоба сув омборида сув тошқини юз бериб, тошқин Сардоба туманидаги уйларни ювиб кетди ва одамлар ўзларининг кўп мол-мулклари, шу жумладан чорва молларини ҳам йўқотишган. Жабрланганларга ёрдам бериш мақсадида одамлар ижтимоий тармоқлар (асосан Телеграм) орқали хайрия жамғармаси ташкил қилишди ва Сардоба аҳолисини молиявий ва руҳий жихатдан қўллаб қувватлашди. Хайр-эҳсонга асосланган краудфондинг платформаси доирасида қўлланиши мумкин бўлган шаръий битимлар (i) садақа ва (ii) закотдир. Ислом краудфондинг платформаси маблағ берувчилар Вакили (агенти) вазифасини бажаради ва лойиҳа эгаларига маблағларни мақсадли сарфлашда (яъни кўзда тутилган мақсадларга йўналтиришга) ёрдам беради.

Шерикчилик асосидаги шакли: краудфондингнинг бу шакли микро, кичик ва ўрта бизнес корхоналари (МКЎБ), шунингдек инновацион стартаплар учун кўпроқ мос келади. МКЎБ корхоналари ислом краудфондинг платформасида ўз бизнесларини ривожланиш мақсадларида фойдаланишлари мумкин. Стартап ҳолатидаги лойиҳалари бўлган тадбиркорлар ўзларининг бизнес ғояларини сармоядорларга етказишади. Ўз навбатида сармоядорлар ўз маблағларини уларни қизиқтирган бизнес-ғоялар ёки лойиҳаларга тикишади (йўналтиришади). Краудфондингнинг ушбу шакли доирасида икки хил шаръий битим қўлланилиши мумкин. Бири - Мушарака, иккинчиси - Мудароба.

Мушарака шартномасига биноан, краудфондингнинг барча иштирокчилари мулк эгаси ёки маблағ қидираётган МКЎБ субъекти билан биргаликда шериклар вазифасини бажарадилар. Бунда, маблағ изловчи ҳам улуш қўшади. Ислом краудфондинг платформаси вақил вазифасини бажаради ва ушбу молиялаштириш амалиётини осонлаштиради. Мудароба шартномаси моделига келсак, сармоядор(лар) маблағ берувчи (Раб ул-маал), маблағ қидирувчи эса бизнес лойиҳани бошқарувчиси (Мудориб) бўлади. Мушарака моделидан фарқли ўлароқ, Мудориб ҳеч қандай молиявий улуш қўшмайди. Лойиҳа учун талаб этиладиган маблағнинг ҳаммаси сармоядор-иштирокчилар (Раб ул-маал) томонидан киритилади. Молиялаштиришнинг бу усули стартап лойиҳалари ташаббускорлари бўлган тадбиркорлар учун кўпроқ мос келади

Қарзга асосланган шакли: краудфондингнинг бу шакли асосан МКЎБ томонидан лойиҳаларни молиялаштириш учун ишлатилади. Бунда асосан Муробаҳа деб номланувчи ислом молия битими ишлатилади. Бунда краудфондинг иштирокчилари (сармоядорлар) Вакала деб номланувчи шартнома имзолаш орқали маблағ қидирувчи (лойиҳа ташаббускори)ни ўзларининг вакиллари этиб тайинлашади. Лойиҳа ташаббускори иштирокчи сармоядорлардан пул йиғади ва лойиҳа учун зарур бўлган нарсалар (активлар)ни сотиб олади ва уларни ўз ихтиёрида қолдиради. Кейинчалик, иштирокчилар (сармоядорлар) ва лойиҳа ташаббускори олди-сотди шартномаси имзолашади ва лойиҳа доирасида сотиб

олинган мулк (актив)ни устига муайян фойда (устама) қўйиб, лойиҳа ташаббускори (эгаси)га бўлиб-бўлиб тўлаш шарти билан сотишади. Краудфандингинг ушбу шакли лойиҳаларни молиялаштиришда ва кичик фирмалар учун улар ўз бизнесларига зарур бўлган ускуналарни сотиб олишда қўл келади.

3.5. Микромолиялаштириш тармоғини риожлантиришда ислом молияси имкониятлари.

2020 йил март ҳолатига Ўзбекистонда 57 та Микро-кредит ташкилоти (МКТ) расмий рўйхатдан ўтган бўлиб, ушбу ташкилотлар активларининг умумий қиймати 792 миллиард сўмга (78 миллион АҚШ доллари), улар томонидан берилган кредитлар қолдиғи эса 698 миллиард сўм (69 миллион АҚШ доллари)га тенг бўлган¹⁹. Бир пайтда муҳим микромолия манбаси бўлган Кредит бирлашмалари (КБ), 2011 га келиб қарздорларнинг тўлов қобилияти пасайиши (ва қайтмаган қарзларнинг кўпайиши) оқибатида ёпилиб кетишга мажбур бўлишган. Алимухамедованинг ёзишича (2014й.)²⁰, КБ ва МКТ ларнинг фаолияти микро/кичик корхоналар ва уй хўжаликлари учун янги молия манбаси бўлган бўлса ҳам, кредитлар бўйича фоизларнинг юқорилиги, ҳамда кафиллик ва гаров талабининг мавжудлиги микромолиялаштириш фаолиятининг кенгайишига тўсқинлик қилган.

2016 йилда бизнес ва аҳолининг молияга бўлган эhtiёжини қондириш мақсадида Микрокредитбанк ташкил этилди. 2019 йил охирига келиб ушбу банк томонидан берилган кредитлар бўйича қолдиқ 4,8 млрд. сўмни ташкил этди (502 млн.АҚШ долларига тенг)²¹. Микрокредитбанк томонидан берилаётган кредитлар бўйича фоиз даражаси МКТлар кредитлари фоизидан нисбатан паст бўлса ҳам, кредит бериш масаласини кўриб чиқиш жараёнининг (яъни талабларнинг) ва гаров/кафиллик масаласининг ғоят мураккаблиги туфайли микро/кичик корхоналар ва кам даромадга эга уй хўжаликларига банкдан кредит жалб қилиш қийин бўлмоқда.

COVID-19 билан боғлиқ пандемия сабабли бир қанча банклар янги кредитлар беришни тўхтатиб қўйишди. Фақатгина 7 та банк 2 млн.дан 22 млн.сўмгача бўлган миқдорда микрокредитлар ажратмоқда. Ушбу микрокредитлар онлайн тарзда берилган бўлиб, улар бўйича йиллик фоиз даражаси 31,9% дан 109,5% гача бўлган²².

Ушбу қийинчиликларни бартараф этишда вақф ва закот каби ноанъанавий воситалар Индонезия, Малайзия ва бошқа давлатларда самарали эканлиги исботланди. Бироқ, вақф ва закотга тегишли қонунларни қабул қилиш ва уларни Ўзбекистон шароитида қўллаш ва ривожлантириш учун бир мунча вақт керак бўлади. Унгача эса краудфандингинг ислом молияси талабларига мос бўлган

¹⁹ <https://cbu.uz/ru/statistics/credit/271810/>

²⁰ Alimukhamedova, Nargiza (2014). "Microfinance environment in Uzbekistan: Analysis of Supply and Demand". IOS Working Papers, No. 344, Regensburg, Available from <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/106627/1/796267901.pdf>

²¹ <https://mikrokreditbank.uz/en/about/activities/>

²² https://www.spot.uz/ru/2020/04/25/loan/?utm_source=push&utm_medium=telegram

кўринишини қўллаш кам таъминланган (камбағал) ва ўзига тўқ (бой) аҳоли ўртасидаги тафовутни қисқартиришда муҳим аҳамият касб этиши мумкин.

3.6. Сукук (ислом облигациялари)

Сукук – ислом молияси тамойиллари асосидаги фоизсиз облигациядир²³ Анъанавий облигациялардан фарқли равишда сукук эгаларига молиялаштирилаётган бизнес лойиҳа ёки мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқи берилади ва даромад ана шу лойиҳанинг қанчалик самарали / муваффақиятли амалга оширилишига боғлиқ бўлади (яъни шу лойиҳанинг натижасига бевосита боғлиқ бўлади)²⁴.

Бугунги кунда сукук ислом молияси маҳсулотлари ичида иккинчи энг машҳур ва энг кўп қўлланилаётган молия маҳсулоти бўлиб, нафақат мусулмон мамлакатларида (яъни ИХТга аъзо давлатлар), балки мусулмонлар камчиликини ташкил қиладиган бошқа мамлакатларда ҳам машҳур ва талабгирдир (COMSEC, 2018).

Кўпчилик давлатлар ҳукуматлари сукукнинг инфратузилма (йўллар, кўприклар қуриш каби) лойиҳаларини молиялаштиришдаги аҳамиятини англаб етишмоқда ва шу сабаб кўп миқдорда сукук чиқаришмоқда. Масалан 2017 йилда Нигерия ҳукумати 277 млн.АҚШ доллариغا тенг миқдорда суверен сукук (яъни давлат томонидан чиқарилган) чиқарди (COMSEC, 2018).

Сукукдан тушган пул маблағлари йўл қурилиши ва таъмирлашига сарф қилинди. Шунингдек, сукукнинг янги, “яшил сукук” деб аталувчи шакли ҳам чиқдики, бундай сукук чиқарилиши / “сотилиши”дан тушган пуллар атроф муҳитни ҳимоя қилиш билан боғлиқ лойиҳаларни молиялаштиришга йўналтирилади. Яшил сукуклар ислом молия маҳсулотлари ичидаги узоқ муддатли истиқболда Барқарор Ривожланиш Мақсадларига эришишга кўмак бериши мумкин бўлган энг инновацион маҳсулотдир.

Бугунги кунда Малайзия ҳукумати ижтимоий сармоя ва яшил молия йўналишида етакчилик қилган ҳолда бир нечта ташаббуслар билан чиқди.

Малайзиянинг Қимматли қоғозлар бўйича комиссияси 2014 йилда Ижтимоий мақсадларга йўналтирилган сармоялар (ёки Ижтимоий масъулият доирасидаги инвестициялар) бўйича дастур ишлаб чиқди ва 2017 йил унинг доирасида биринчи яшил сукук чиқарди.

Малайзия ҳукумати 2020 йил охиригача яшил молия манбалари ҳисобидан 7200 МВт тенг бўлган (шундан 2080 МВт қуёш қуввати ҳисобидан) қайта тикланувчи қувват манбаларини яратишга интилоқда²⁵. 2018 йилнинг март ойида Индонезия

²³ лот. obligatio — мажбурият деган маънони билдиради. Облигация эгасига қатъий белгиланган даромад келтирувчи қарз асосидаги қимматли қоғоз бўлиб, облигация чиқариш орқали жалб қилинган қарзни қайтариб бериш ва у бўйича фоиз тўлашни кўзда тутувчи (тасдиқловчи) мажбуриятномадир. Облигациялар аҳоли, корхона ва ташкилотлар ихтиёридаги бўш пул маблағларини тўплаб, бирор мақсад йўлида фойдаланиш учун чиқарилади;

²⁴ <http://www.mifc.com/index.php?ch=39&pg=97&ac=312&bb=attachpdf>

²⁵ <http://documents.worldbank.org/curated/en/586751546962364924/Helping-Malaysia-Develop-the->

ҳукумати иқлим/об-ҳавонинг барқарор ривожланишини таъминлашга қаратилган лойиҳаларни молиялаштириш мақсадида 1,25 млрд. АҚШ доллари миқдорида яшил сукук чиқарди (Ramadhan ва Wirduyanigsih, 2019).

2019 йилда бутун дунёда яшил облигациялар чиқариш кўлами 258 млрд. АҚШ доллариға, яшил сукук чиқариш кўлами эса 7,9 млрд. АҚШ доллариға етди.

“Яшил молия” ижобий натижаларига бўлган ишонч, умуман ижтимоий молияга ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда, бу эса ижтимоий молиянинг (айниқса COVID-19 пандемиясидан кейинги дунё иқтисодиётининг тикланиши билан боғлиқ ҳолда) янада кенгроқ ёйилишга ишонамиз.

Бирлашган Миллатлар Тараққиёт Дастури ҳам 2020 йил апрел ойида закот ва сукук пандемия оқибатларини бартараф этишда қўл келиши мумкинлигини таъкидлади²⁶.

Ўзбекистон ҳам инфратузилмани шакллантириш ва атроф-муҳит (экология)ни яхшилаш билан боғлиқ, ҳамда турли тижорат лойиҳаларини молиялаштиришда сукукдан фойдаланиши мумкин. аммо бунинг учун биринчи навбатда мамлакатда ислом молия тизимини ривожлантиришга доир қонунлар қабул қилиниши, меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилиши, яъни ҳуқуқий муҳит яратилиши зарур.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда сукук татбиқ қилиниши учун қуйидагилар таклиф қилинади:

1. Энг муҳим вазифа – мамлакатда ислом молия тизимини ривожлантиришга доир алоҳида қонун қабул қилинишидир. Ушбу қонуннинг қабул қилиниши, мамлакатда соҳа ривожига турки беради;

2. Сукук чиқариш бўйича қоидаларни ўзида акс эттирувчи меъёрий ҳужжатлар қабул қилиниши, сукук чиқарувчи молия муассасалари масъулияти чегараларини белгилаш, маълумотларни тўғри акс эттириш, шаффофликни таъминлаш ва шу орқали турли тушунмовчиликларнинг олдини олишга ёрдам беради;

3. Сукук чиқариш ва бошқариш бўйича энг илғор жаҳон тажрибаси ва меъёрий ҳужжатларни ўрганиш ва амалда қўллаш/татбиқ этиш. Бунда ААОIFI, IFSB ва IIFM каби халқаро ташкилотлар томонидан ишлаб чиқилган стандартларни маҳаллий қонунларга мослаштирган ҳолда қабул қилиш мумкин;

4. Сукук орқали молиялаштириш зарур ва мумкин бўлган лойиҳаларни танлаб олиб, ўша лойиҳаларга хорижий инвестициялар жалб қилиш (масалан инфратузилма лойиҳаларини амалга ошириш учун);

5. Сукук ва ислом молиясининг бошқа маҳсулотлари бўйича маҳаллий мутахассисларни тайёрлаш доирасида хорижий давлатлардан тегишли мутахассисларни таклиф қилиб ва маҳаллий мутахассисларни хорижий мамлакатларга юбориб уларнинг малакасини ошириш.

Юқорида кўрсатиб ўтилган ислом молия маҳсулот ва битимларини Ўзбекистон шароитида самарали қўлланилишини таъминлаш учун ислом молиясига

[Green- Sukuk-Market-Facilitating-Sustainable-Financing-Case-Study.pdf](#)

²⁶ <https://www.williamfry.com/newsandinsights/news-article/2020/05/20/where-to-next-for-islamic-finance>

(жумладан муассасаларига) оид барча масалалар ислом молияси бўйича қабул қилинган қонунчилик ҳужжатлари доирасида кўриб чиқилиши керак бўлади.

IV ҚИСМ. ЎЗБЕКИСТОНДА ИСЛОМ МОЛИЯ МАҲСУЛОТЛАРИНИ ТАТБИҚ ҚИЛИШ ИМКОНИАТЛАРИ, ҲАМДА УЛАРГА БЎЛГАН ТАЛАБ ВА ЭҲТИЁЖНИ СЎРОВНОМА АСОСИДА БАҲОЛАШ

Ислом молиясини мамлакатда татбиқ қилиш масаласида бирор бир таклиф киритишдан олдин тадбиркорлар, банклар ва аҳолининг бу масаладаги фикрини ўрганиш ғоят муҳим деб ҳисобладик ва ушбу гуруҳлар орасида сўровнома ўтказдик.

Сўровнома ўтказишдан асосий мақсад аҳоли ва тадбиркорлар ўз молиявий эҳтиёжларини амалдаги банк-молия муассасалари орқали қанчалик даражада қондира олаётганлиги, бу жараёнда улар қандай (расмий ва норасмий) тўсиқларга дуч келаётганлиги, ҳамда улар томонидан ислом молия муассасалари ва уларнинг молиявий маҳсулотларига бўлган талабни ўрганиш бўлди.

Бизнес вакиллари (тадбиркорлар) ва аҳоли учун бир бирига ўхшаш сўровномалар, банклар учун эса бироз бошқачароқ сўровнома тузилди (батафсилроқ маълумот II чи иловада келтирилган).

Сўровнома 5 қисмдан иборат бўлиб сўровнома иштирокчилари ҳақидаги демографик маълумотни, молия маблағларидан фойдаланиш имкониятлари ҳақидаги маълумотни, ислом молияси учун имкониятларнинг мавжудлиги, суғурта бозори, ҳамда ислом ижтимоий маолияси ҳақидаги маълумотларни қамрам олди.

Ушбу таҳлилий ҳисоботда биз фақат асосий маълумотларни келтирдик, қолган маълумотларни иловада қолдирдик.

Сўровнома қуйидагича ўтказилди:

Бизнес вакиллари/тадбиркорлар

Сўровнома, 1000 (бир минг) тадбиркор/бизнес вакиллари ўртасида тўғридан-тўғри суҳбатлар шаклида ва яна 1235 сўровнома интернет орқали, Google form ва Survey Monkey дастурларидан фойдаланган ҳолда онлайн шаклда ўтказилди. Шундай қилиб, Жами 2235 та тадбиркор (бизнес вакиллари) ўртасида сўровнома ўтказилди.

Банклар

Республикадаги барча тижорат банкларига (30та) расмий хатлар сўровнома шаклини илова қилган ҳолда юборилди ва 27 та банкдан жавоб хати (тўлдирилган сўровномалар билан бирга) олинди.

Аҳоли

Аҳоли ўртасида ўртасида ўтказилган сўровнома интернет орқали, Google form ва Survey Monkey дастурларидан фойдаланган ҳолда онлайн шаклда ўтказилди. Сўровномада Жами 4938та одам иштирок этди (яъни уларнинг жавоблари олинди).

4.1. Сўровномада иштирок этганлар (респондентлар) бўйича демографик маълумот:

Аҳоли учун тузилган сўровномада иштирокчилар бўйича демографик маълумотни

ўз ичига олган бўлим ҳам бор ва бу бўлимда иштирокчилар ёши, жинси, маълумоти, иш билан таъминланганлиги, касби, лавозими, ойлик даромади ҳақида маълумот келтирилган. Бизнес вакиллари ва банклар учун тузилган сўровномада эса – бизнес тури, неча йилдан буён бизнес фаолият олиб бораётганлиги ва йиллик ялпи даромади ҳақида маълумот берилган.

Сўровномада иштирок этган аҳолининг 47 фоизининг ёши 31-45 оралиғида, 44 фоизиники 18-30 оралиғида бўлган.

Иштирокчиларнинг 42 фоизи олий маълумотга (бакалавр), 36 фоизи эса ўрта маълумотга эга бўлган (яъни ўрта мактабни битирганлар). 25% иштирокчи давлат ишида ишлайдиганлар, 21% эса хусусий тармоқда ишлайдиганлар бўлган.

Бизнес вакиллари орасида ўтказилган сўровнома географияси:

2 жадвал: Сўровнома географияси

	Бизнес		Банклар		Аҳоли	
	Сони	%	Сони	%	Сони	%
Андижон вилояти	324	14.50%	1	4%	145	2.94%
Бухаро вилояти	189	8.46%	0	0.00%	99	2.01%
Жиззах вилояти	129	5.77%	0	0.00%	477	9.66%
Навоий вилояти	91	4.07%	0	0.00%	92	1.86%
Наманган вилояти	228	10.20%	0	0.00%	140	2.84
Самарқанд вилояти	148	6.62%	0	0.00%	438	8.87%
Сирдарё вилояти	89	3.98%	0	0.00%	501	10.15%
Сурхандарё вилояти	105	4.70%	0	0.00%	1623	32.87%
Тошкент вилояти	115	5.15%	0	0.00%	157	3.18%
Тошкент шаҳри	417	18.66%	24	89%	240	4.86%
Фарғона вилояти	216	9.66%	2	7%	183	3.71%
Хоразм вилояти	98	4.38%	0	0.00%	98	1.99%
Қашқадарё вилояти	36	1.61%	0	0.00%	239	4.82%
Қорақалпоғистон Республикаси	50	2.24%	0	0.00%	506	10.25%
Жами	2235	100%	27	100%	4938	100%

Ушбу жадвалда кўриб турганимиздек бизнес вакиллари ўртасида ўтказилган сўровномада энг кўп иштирокчи Тошкент шаҳар (18.66%), Андижон вилояти (14.5%) ва Наманган вилояти (10.20%)дан бўлган.

Сўровномада иштирок этган тадбиркорлар бизнесларининг ташкилий шакли бўйича маълумот қуйидагича:

1. Масъулияти чекланган жамиятлар – 44%;
2. Хусусий фирмалар – 18%;
3. Хусусий тадбиркорлар – 16,5%

Шундан 64 фоизи кичик фирмалар, 25 фоизи микрофирмалар, 10 фоизи йирик компаниялар.

26% компаниялар саноат соҳасида, 17 фоизи хизмат кўрсатиш, 22 фоизи савдо, 13 фоизи эса қурилиш соҳасида фаолият олиб борган.

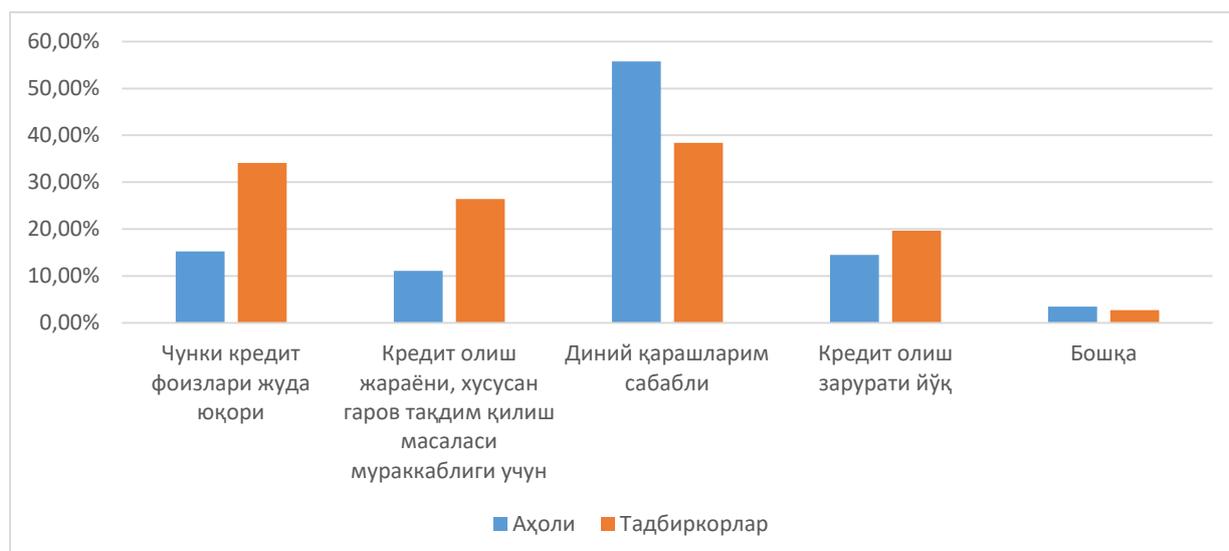
Ушбу компаниялар 41 фоизининг йиллик ялпи даромади 100 млн.сўмдан кам, 37 фоизининг даромади 100 миллиондан 1 миллиардгача, ва фақат 4 фоизиники 10 миллиарддан кўп бўлган.

Банкларга келадиган бўлсак, сўровнома тўлдирган банкларнинг 2 таси 100% давлат банки, 5 таси хусусий ва 20 таси акциядорлик тижорат банкларидир.

4.2. Молия муассасаларидан маблағ жалб қилиш имкониятлари

Сўровнома ўтказиш жараёнида бизнес вакиллари, ҳамда аҳолидан банк кредитлари олганликлари ҳақида сўралганда, 40% тадбиркор, ва 31% аҳоли расмий банк-молия муассасаларидан кредитлар олишганлигини тасдиқлашди. Тадбиркорларнинг 50 фоизи кредитларни ишлаб чиқариш воситалари (яъни турли дастгоҳ ва ускуналар), транспорт воситалари ва махсус техника сотиб олиш учун, 34 фоизи айланма молия маблағларини шакллантириш учун, 11 фоизи қишлоқ хўжалик соҳасидаги лойиҳаларни амалга ошириш учун жалб қилганликларини айтишган. Банк кредитларидан фойдаланган аҳолининг 53 фоизи истеъмол кредитлари, 28 фоизи эса ипотека (яъни уй-жой сотиб олиш учун) кредитлари олишганлигини айтишган. Сўровномада иштирок этган 60% бизнес вакили, ҳамда 68% жисмоний шахслар кредитлардан фойдаланмасликларини айтишган.

1 расм: Расмий банк-молия муассасалари кредитларидан фойдаланмаслик сабаблари:

Бизнес ва жисмоний шахслар учун энг асосий муаммо анъанавий кредитларнинг ислом дини талабларига мос эмаслиги бўлган. Хусусан, бизнес вакилларининг 38%, ҳамда жисмоний шахсларнинг 55% диний қарашлари сабабли анъанавий кредитлардан фойдаланмасликларини айтишган. Кредитлардан фойдаланмасликнинг бошқа сабаблари сифатида фоиз даражасининг юқорилиги, мураккаб талабларнинг мавжудлиги, ҳамда кредитлардан фойдаланиш зарурати йўқлиги кўрсатилган.

Жисмоний шахсларга ҳам, тадбиркорларга ҳам банк кредитлари олиш мураккаблиги, ҳамда фоиз даражаси юзасидан ҳақида савол берилди. Бу саволга 45% жисмоний шахс кредит олиш унчалик мураккаб эмаслигини айтишган бўлса, 44 фоизи кредитлар бўйича фоиз даражасининг юқорилигини таъкидлашган. Бизнес вакилларининг 42 фоизи банклардан кредит олиш унчалик мураккаб эмас дейишган бўлса, 36 фоиз тадбиркорлар фоиз даражасининг юқорилигини қайд этишган. Шунингдек, 44% бизнес вакиллари банклардан кредит олиш ўта даражада қийин эмас деб жавоб беришган, 24 фоизи кредит олиш шартлари мураккаб дейишган ва буни гаров ва битимларнинг мураккаблиги билан изоҳлашган.

Банклар

Банклар ўртасидаги рақобат даражасини 15 фоиз банклар жуда юқори деб, 70,37 фоизи эса юқори деб баҳолашган. Банкларнинг бошқа молия муассасалари билан рақобат даражаси юқори эмас деб 85,19 фоиз банклар (23та банк) айтишган бўлса, 7,41 фоизи (2та банк) юқори деб айтишган. Шунингдек банклардан улар лизинг амалиёти билан шуғулланишлари ҳақида сўралганда, 2017-2018 йилларда 80 фоиз банк лизинг билан шуғулланганлиги, 2019 йилга келиб эса бу кўрсаткич 76 фоизга тушганлиги, 24% банк (6 та банк) эса умуман лизинг хизматлари кўрсатишмагани маълум бўлди.

4.3. Ислом молия маҳсулотларини татбиқ қилиш имкониятлари

Бизнес вакиллари ва жисмоний шахслар

40% бизнес вакили, ҳамда 37% жисмоний шахс ислом молияси ҳақида бошланғич маълумотга эга эканликлари ҳақида айтишган. 50% жисмоний шахс ва 52% тадбиркорлар “Ислом банклари ҳам анъанавий банклар каби фаолият олиб боришади, фақат ислом банкларининг кредитлари фоизсиз ва мавжуд активларга боғлиқ ҳолда берилади” деб жавоб беришган. Бу масала юзасидан батафсил маълумот 2 чи ва 3 расмда берилган.

2 расм: Ислом молияси ҳақидаги маълумот ва билимлар

3 расм: Ислом банкларининг ишлаш тамойили ҳақидаги тушунча

61% бизнес вакиллари ва 75% жисмоний шахслар агар ислом молия муассасалари Ўзбекистонда фаолият бошлашса, ўз молиявий амалиётларини ислом молия муассасаларида олиб бориш истагини билдиришган. Шу билан бирга, 35% тадбиркор ва 22% жисмоний шахс бу нарса молия муассасаларининг маҳсулот ва хизматлари нархи ва сифатига боғлиқ (яъни агар ислом банкларида

молиявий амалиётлар олиб бориш арзонроқ ва/ёки қулайроқ бўлса улар билан ишлаймиз, акс ҳолда йўқ деган маънода) дейишган. Фақат 3% жисмоний шахс ислом банклари ҳақида маълумотга эга бўлмаганликлари учун уларнинг маҳсулот ва хизматларига қизиқиш билдирмасликлари ҳақида айтишган.

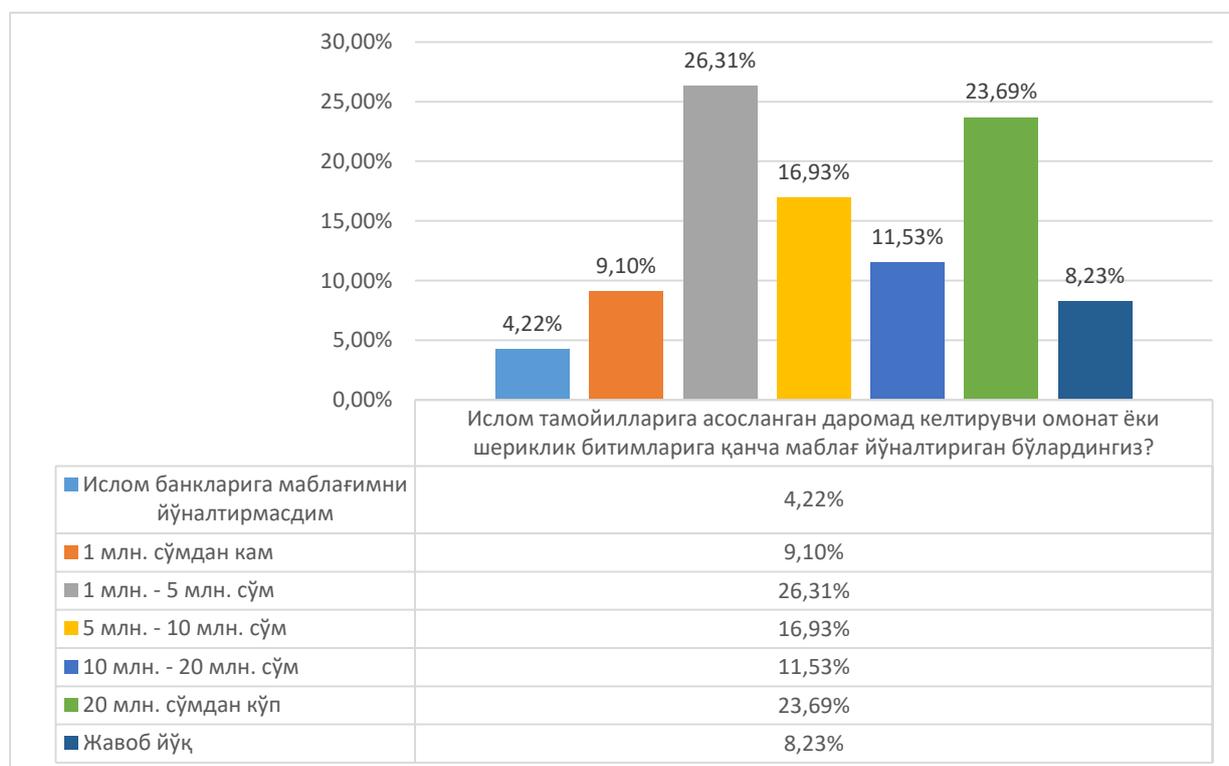
47% бизнес вакиллари ва 55% жисмоний шахс ислом банклари хизмат ҳақи юқори бўлса ҳам улар билан ишлайверишларини айтишган, чунки бу уларнинг диний дунёқарашлари билан боғлиқ эканлигини айтиб ўтишган (мақсад - молиявий амалиётларни ислом дини талабларига мувофиқ тарзда олиб бориш).

Шу билан бирга, 22% бизнес вакиллари ва 19% жисмоний шахслар бунга тескари фикр билдиришган, яъни улар учун молия маҳсулотлари ва хизматларининг нархи муҳим эканлигини (яъни агар ислом банклари маҳсулотларининг нархи қиммат бўлса у ҳолда улар билан ишламасликларини) айтишган.

Бундан ташқари, Ўзбекистонда ислом молия тизими жорий қилинса 44% корхоналар (бизнес) ва 42% жисмоний шахслар ўз шахсий (бўш) маблағларини ислом банклари омонатлари ва шерикчилик лойиҳаларига киритишларини, 26% корхона ва 36% жисмоний шахслар эса бундай қилмасликларини айтишган.

“Ислом тамойилларига асосланган даромад келтирувчи омонат ёки шерикчилик битимларига қанча маблағ йўналтириган бўлардингиз?” деган саволга 26,31% жисмоний шахслар 1 млн.дан - 5 млн. сўмгача бўлган, 23,69 фоизи эса 20 млн.сўмдан кўп бўлган (бўш) маблағларини ислом банкларига омонат сифатида қўйишга тайёр эканликларини билдиришган (4 расмга қаранг).

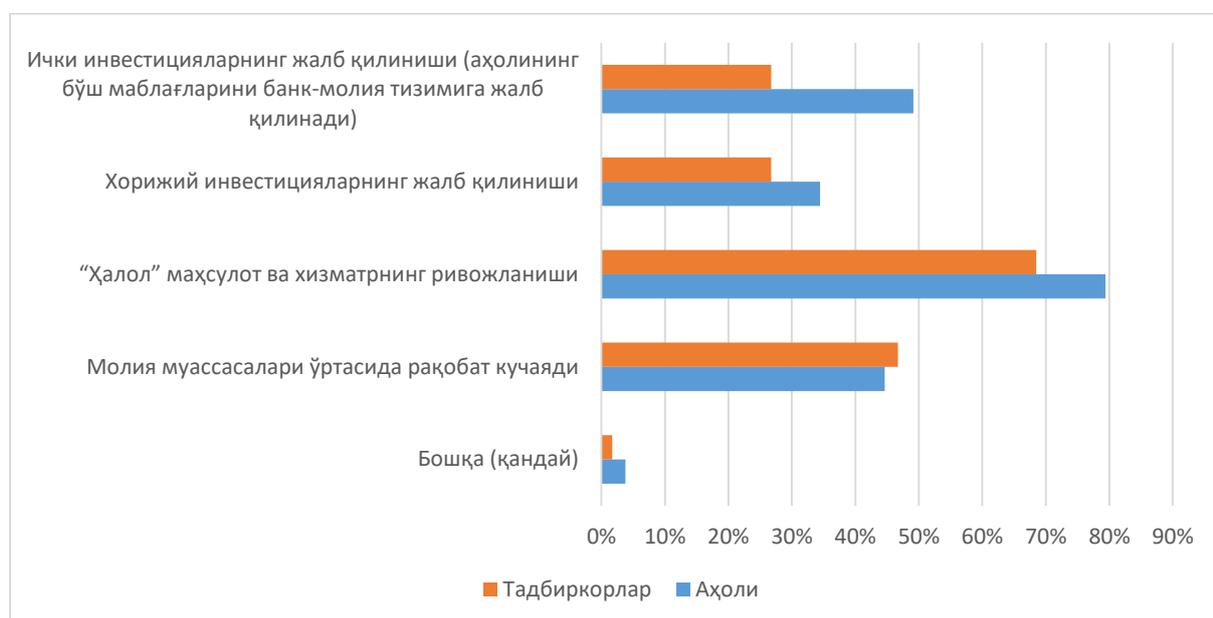
4 расм: Ислом банклари омонат турларига йўналтирилиши мумкин маблағлар (сўмда).

Бизнес вакилларидан ҳам, жисмоний шахслардан ҳам ислом молия маҳсулотлари ва молиялаштириш усул–битимлари ҳақида билиш билмасликлари сўралди ва олинган жавоблардан ижара (лизинг) маҳсулоти иккала гуруҳда ҳам энг машҳур молия маҳсулоти, ундан кейин эса мудораба шартномаси эканлиги маълум бўлди. Салам, Истисна ва Сукук камчиликка маълум бўлган маҳсулотлар бўлиб чиқди (батафсил маълумотни 1 иловада келтирилган жадвалда кўриш мумкин).

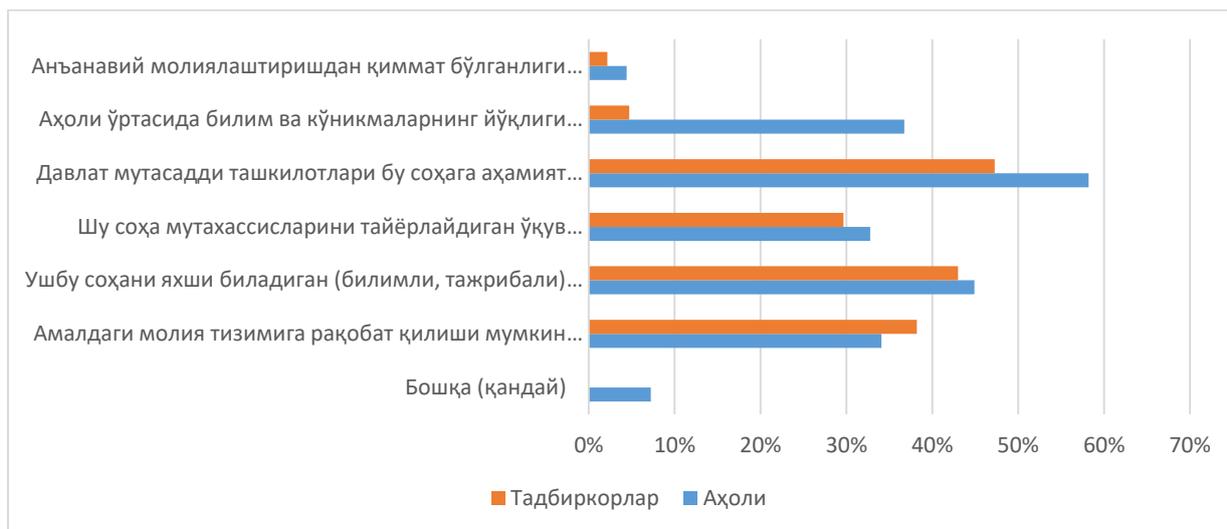
Сўровномада иштирок этган 79% жисмоний шахс ва 68% тадбиркорлар мамлакатда ислом молиясининг татбиқ этилиши “ҳалол” маҳсулот ва хизматлар бозорининг ривожланишига туртки беради деб ҳисобласа, 45% жисмоний шахс ва 47% корхоналар ислом молиясининг кириб келиши молия муассасалари ўртасидаги рақобатни кучайтиради деб ҳисоблашади (5 расм).

5 расм: Ўзбекистонда ислом молия тизимини татбиқ қилиш ва ривожлантириш мамлакатимизга қандай манфаат келтиради

Шу билан бирга, 47% бизнес вакиллари, ҳамда 58% жисмоний шахслар Ўзбекистонда ислом молиясининг татбиқ қилинмаётганлиги сабабини давлатнинг масъул идора ва ташкилотлари бу соҳани ривожлантиришга эътибор қаратмаётганлиги билан изоҳлашган. Бунинг бошқа сабаблари қаторида мутахассисларнинг камлиги, ислом молияси бўйича билим берувчи таълим муассасаларининг йўқлиги кўрсатилган (6 расм).

6 расм: Ўзбекистонда ислом молиясининг ривожланмаганлиги сабаблари

Сўровномада иштирок этган 39% тадбиркор ва 42% жисмоний шахснинг фикрича ислом молия маҳсулотларига талаб юқори бўлади. Молия маҳсулотлари турларига келадиган бўлсак, ижара (26%), мушорака ва мудорабага (24%) талаб юқори бўлади деб айтишган бўлса, 43% корхоналар қайси ислом молия маҳсулотларига талаб юқори бўлишини билмасликлари маълум бўлди.

БАНКЛАР

Ўтказилган сўровнома доирасида банкларга “Ўзбекистонда ислом молияси татбиқ этилиши, жумладан ислом банклари очилишини қўллаб-қувватлайсизми” деган савол берилди ва барча банклар бир овоздан буни қўллаб қувватлашини айтишди. Баъзи банклар мамлакатда ислом банклари очилишини қўллаб-қувватлашларини Ўзбекистон аҳолисининг тахминан 90 фоизи мусулмонлар эканлиги ва бундай молия маҳсулотларига бизнес тарафидан талаб юқори эканлиги билан изоҳлашган. 67% банк ислом молиясининг татбиқ қилиниши жуда ҳам керак, чунки бу молия муассасалари ўртасидаги рақобатни кучайтиради, “ҳалол” маҳсулот ва хизматлар бозори ривожланади, мусулмон мамлакатларидан инвестиция кириб келиши кучаяди деб айтишган.

26% банклар ислом молияси маҳсулотлари тадбиркорлар учун ҳам, аҳоли учун яхши бўлади, чунки уларнинг янги молия маҳсулотлари ва хизматларига эҳтиёжи бор дейишган. Шу билан бирга 2 та банк (7.4%) мамлакатда битта ёки иккита ислом банки ёки анъанавий банкларда “ислом молияси дарчалари” бўлиши кифоя, чунки талаб шунга яраша деган фикр билдиришган.

Сўровнома натижаларига кўра, 44% банк вакиллари тижорат банкларининг ислом молия тизимини жорий қилиш истаги бор, лекин бунга уларнинг имкониятлари етарли эмас деб, 44,44 фоизи эса банклар ислом молиясининг асосий тамойилларини билишади холос, бу эса қисқа муддатда ислом молия тизимини жорий қилиш учун етарли эмас деб ҳисоблашлари маълум бўлди (3 жадвалга қаранг).

3 жадвал: Ўзбекистонда ислом молия тизимини татбиқ қилиш имкониятлари

Ислом молия тизимини қисқа муддатларда жорий қилиш учун тижорат банкларида имкониятлар етарлими?	Сони	Фоизи
Ҳа, ушбу соҳада фаолиятимизни бошлаш учун билимли мутахассисларимиз етарли	3	11.11%
Имкониятлар етарли деб бўлмайди, аммо биз ушбу соҳани ривожлантиришга тайёрмиз	12	44.44%
Биз бу тизимнинг асосий тамойилларинигина биламиз, лекин ушбу йуналишда фаолият бошлаш учун бу етарли эмас	12	44.44%
Бу соҳада керакли билимларга эга мутахассисларимиз умуман йўқ	0	0.00%
Жами	27	100.0%

81% банклар Ўзбекистонда ислом молия тизимини жорий қилиш аҳоли тарафидан ислом молиясига бўлган катта қизиқиш туфайли уларнинг бўш маблағларини омонат турлари ёки шерикчилик битимларига жалб қилиш имкониятини оширади деб жавоб беришган. Шу билан бирга 15% банклар бунга қарши фикр айтишган, яъни улар ислом молиясига талаб паст деган, 4% банк эса умуман талаб йўқ деган.

Қайси ислом молия маҳсулотлари мамлакатимизда тадбиркорликни қўллаб қувватлашда самаралироқ бўлади деган саволга 81% банклар Мушорака ва Мудораба, чунки бу маҳсулотлар шерикчиликка асосланган деб жавоб беришган бўлса, 66% банклар Муробаҳа ва Ижара маҳсулотлари самарали бўлади, чунки ҳудди шунга ўхшаш фаолият турлари Ўзбекистонда бор деб жавоб беришган (яъни Муробаҳа ва Ижарани қўллаш қийинчилик туғдирмайди деган маънода). (4 жадвални кўринг).

4 жадвал: Ислом молия маҳсулотлари самарадорлигини баҳолаш

Қайси ислом молия маҳсулотларидан фойдаланиш Ўзбекистон шароитида кўпроқ самара беради ва нима сабабдан?	Банклар	
	Сони	фоизи
<u>Мушорака ва Мудораба</u> , чунки булар шерикчиликка асосланган	22	81.48%
<u>Муробаҳа</u> , чунки ушбу шартнома молни насияга сотиб олиш имкониятини беради	18	66.67%
<u>Ижара</u> , чунки бу молия маҳсулоти лизингга ўхшайди ва шу сабабли бу шартнома турини мамлакатимизда тўлақонли татбиқ қилиш осон бўлади	18	66.67%
<u>Салам</u> , чунки бу маҳсулот доирасида қишлоқ хўжалигини олдиндан молиялаштириш мумкин (бўнак сифатида), бу эса қишлоқ хўжалиги муҳим тармоқ ҳисобланган	11	40.74%

мамлакатимизда жуда қўл келади		
<u>Истисно</u> , чунки бу маҳсулот ҳам Саламга ўхшайди, фақат инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш ва қурилиш соҳасида жуда қўл келади, бу соҳалар эса мамлакатимизда жадал суръатлар билан ривожланмоқда	11	40.74%
<u>Суккук</u> , чунки бизда қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш масаласи жуда долзарб ва бу давлатимиз сиёсатига мос	12	44.44%
Билмаймиз	0	0%
Жами	27	100%

4.4. Ислом молияси, шу жумладан ислом ижтимоий молияси ҳақида билим ва маълумотга эгалик

Аҳолининг ислом молиясидан хабардорлиги ҳақида берилган саволга 366% бизнес вакили, 7,41% банклар ва 4% жисмоний шахслар Ўзбекистон аҳолиси бу борада чуқур билимларга эга деган бўлса, 31% тадбиркорлар, 67% банклар ва 49% жисмоний шахслар аҳолининг бу борадаги билимлари фақат умумий тушунча ва билимлар билан чегараланган деб жавоб беришган. Шу билан бирга 22% банклар аҳолининг бу борадаги билимларини баҳолай олишмаган (1 иловадаги жадвалга қаралсин).

Банклар (54%), бизнес (14%) ва аҳолидан (16%) фарқли равишда, ҳукуматнинг Ўзбекистонда ислом молиясини татбиқ қилиш бўйича олиб бораётган ишларидан хабардорлигини айтиб ўтишган (ваҳоланки агар ҳақиқатда ҳам ҳукумат бу соҳада қандайдир ишлар олиб бораётган бўлса, буни кенг жамоатчиликка, жумладан тадбиркорлар, халқаро молия муассасалари ва аҳолига маълум қилиниши мақсадга мувофиқ бўларди, чунки бунда маҳаллий ва хорижий сармоядорларнинг бу соҳага эътибори ва маблағларини тортиш имконияти ошади).

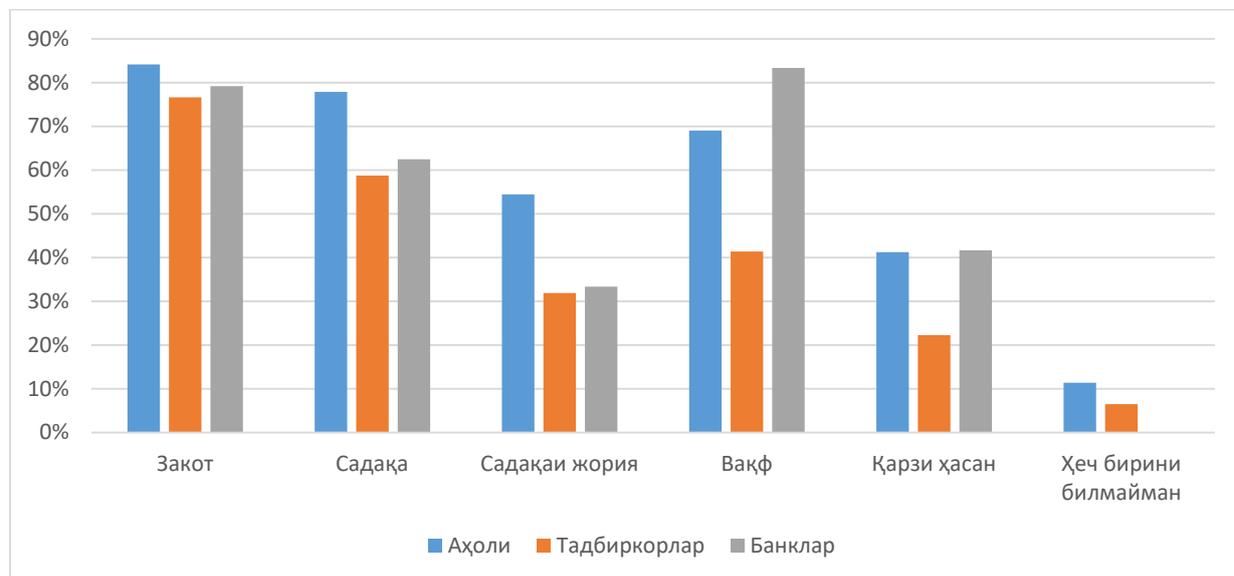
Ислом суғуртаси – Такафул ҳақида фақат 32% бизнес вакиллари ва 28% жисмоний шахслар билишлари сўровнома давомида аниқланди. Шу билан бирга, агар Ўзбекистонда ушбу суғурта тури татбиқ этилса 44% бизнес вакиллари, 74% жисмоний шахслар ва 71 фоиз банклар Такафулдан фойдаланишларини маълум қилдилар.

Сўровномада иштирок этган аксарият жисмоний шахслар ва тадбиркорлар ислом молияси ҳақида билим ва маълумотлар тарқатишнинг энг яхши йўли/усули сифатида ижтимоий тармоқлар, вэб-сайтлар, махсус теледастурлардан фойдаланиш эканлигини айтишган (40% дан 70% гача иштирокчи шундай жавоб берган). 74% банклар эса хорижий ислом молия муассасаларида тажриба ўрганиш энг самарали усул дейишган. Улар шунингдек бу мавзуда тренинг ва семинарлар ўтказиш яхши натижа беришини (67%) айтишган (иловадаги 19 жадвалга қаранг).

Ислом ижтимоий молиясининг закот, садақа ва вақф каби турлари ҳақида аҳоли,

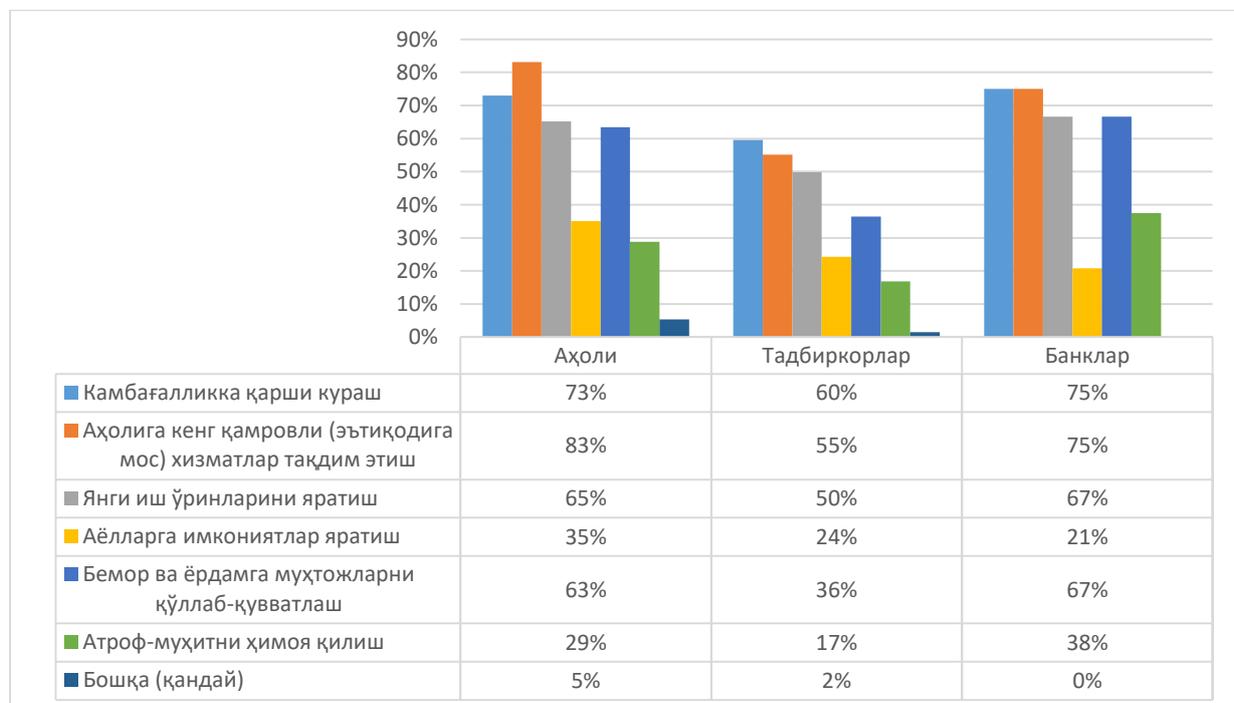
тадбиркорлар ва банклар орасида тушунча борлиги аҳамиятга эга (қуйидаги 7 расмга қаранг).

7 расм: Сўровнома иштирокчиларининг ислом ижтимоий молияси турлари ҳақида тушунчага эгалиги

60% тадбиркорлар, 75% банклар ва 73% жисмоний шахслар ислом ижтимоий молияси Ўзбекистонда камбағаллик даражасини пасайтиришга ёрдам беради деб ишонишини айтишган. Шунингдек 55% бизнес вакиллари, 75% банклар ва 83% жисмоний шахслар ислом молиясининг татбиқ этилиши натижасида аҳолига Шариатга мос хизматлар кўрсатилади дейишган (8 расмга қаранг).

8 расм: Ислам ижтимоий молиясининг Ўзбекистон учун манфаатлари

Закот тўлаш ҳақида сўралганда 64% бизнес вакиллари ўз корхоналари фаолиятдан, 81% жисмоний шахслар эса ўз бойликларидан закот тўлашга тайёр

эканликларини билдиришган. 25% тадбиркорлар ва 17 фоиз жисмоний шахслар закот тўлашга тайёр эканликларини аммо бундан қандай амалга оширишни (яъни қандай ҳисоб-китоб қилишни) билмасликларини айтишган.

Бошқа тарафдан, фақатгина 36% бизнес вакиллари ва 34% жисмоний шахслар Вақф ҳақида тушунчага эга эканликлари, 49% тадбиркорлар ва 62% жисмоний шахслар эса мамлакатда Вақф бўйича олиб борилаётган ишлар қониқарли эмас деб ҳисоблашлари маълум бўлди. Шу билан бирга, сўровномада иштирок этганлар Вақф бўйича ишларни қандай олиб бориш кераклиги юзасидан ўз фикр ва таклифларини беришди (5 жадвалга қаранг). 36% бизнес вакиллари, ҳамда 46,81% жисмоний шахслар ер ва мулкни Вақфга бериш бўйича тегишли қонунлар қабул қилиш кераклигини айтишган бўлса, 35% тадбиркорлар ва 46% жисмоний шахслар амалдаги Вақф тизими яхши, фақат бу бўйича олиб борилаётган ишларда шаффофликни таъминлаш зарур дейишган.

5 жадвал: Вақф

Вақф масаласида нималар қилиш керак деб ҳисоблайсиз?	Бизнес	Аҳоли
Вақф ерлари ва мулклари масаласида ҳуқуқий асос яратилиши керак	36%	46.81%
Вақфни бошқариш ваколати бўлган махсус давлат ташкилоти тузилиши керак	25%	29.52%
Мавжуд тизимнинг ўзи яхши, фақат шаффофлик таъминланса бас	35%	46.00%
Бу масалада ҳеч қандай махсус идора ёки жамоат жамғармалари тузиш керак эмас, одамлар ва корхоналар ўз пулларини ўзлари бошқарганлари маъқул	22%	12.31%
Бошқа	3%	6.31%

Банклар, мамлакатимизда ислом ижтимоий молияси ривожини таъминлаш учун хайрия жамғармалари ва ижтимоий лойиҳаларни молиялаштириш масаласига кўпроқ эътибор беришлари кераклигини (52%), ижтимоий молия / хайрия ишлари билан шуғулланувчи ташкилотларига хизмат кўрсатишда уларга махсус чегирмалар таклиф қилиш (61%), стартап ва инновацион лойиҳаларни шерикчилик асосида молиялаштириш (48%), молиявий жихатдан қийналган талабаларга фоизсиз қарз (қарз-хасан) тақдим этиш (44%), ҳамда энди иш бошлаган бизнес вакилларига имтиёзли кредитлар тақдим этиш (44%) кераклигини айтишган.

4.5. Ўзбекистонда ислом банкчилигини татбиқ этиш ва ривожлантириш йўлидаги имконият и тўсиқлар

Банкларга ислом банклари Ўзбекистон иқтисодиёти ривожига қандай ҳисса қўшиши мумкин деган савол берилди. Бу саволга 12 та банк (44,44%) ислом

банкларининг очилиши сармоялар диверсификациясига (яъни сармоя манбаларини турини кўпайтиришга) сабаб бўлади, тадбиркорларга фоизсиз (яъни ислом молияси тамойиларига мос бўлган) кредитлар тақдим қилиш имконияти пайдо бўлади, мусулмон мамлакатлардан (яъни ИХТга аъзо мамлакатлар) инвестициялар жалб қилиш имконияти ошади, аҳолининг банкларга бўлган ишончи ортади, жалб қилинган аҳоли ва тадбиркорларнинг пул маблағларини “ҳалол” (яъни шариат рухсат берган) лойиҳаларни молиялаштиришга йўналтириш мумкин бўлади, банклар ўртасида соғлом рақобат кучаяди, аҳолининг ва банк мутахассисларининг ислом молияси ҳақидаги билимлари ортади деб жавоб беришган.

ADB тадқиқоти давомида аҳолининг тахминан 30% анъанавий банклар кредитларидан диний қарашлари сабаб фойдаланмасликлари маълум бўлган, ислом банкларининг очилиши ана шу бўшлиқни тўлдиришга имкон беради.

Тўсиқлар: Банклардан Ўзбекистонда ислом банкчилигини жорий этишдаги энг катта тўсиқлар ва муаммолар ҳақида сўралди. Респондентлар энг катта муаммо ислом молия маҳсулотлари ва хизматларини тартибга солувчи қонунларнинг йўқлиги ва амалдаги банк фаолияти ва солиқ бўйича қонунчилик ислом ҳуқуқи тамойиллари асосида ишлайдиган банклар учун мос эмаслигини таъкидлашди. Шунингдек, улар мавжуд солиқ ва банк қонунчилигининг ислом молия амалиёти хусусиятлари билан номувофиқлиги ва банклардаги мавжуд дастурий таъминот тизимлари ислом молия битимлари бўйича амалиёт ўтказишга мослашмаганлиги учун улар билан ишлаш қийин бўлиши мумкинлиги ҳақида гапириб ўтдилар. Шу сабабли, ислом банк иши ва молияси юзасидан тегишли, жумладан ислом суғуртаси - такофулни тартибга солувчи қонунларни қабул қилиш зарурлиги таъкидланди. Банклар яна бир жиддий тўсиқ сифатида ислом молия соҳасида тажрибанинг йўқлигини айтишди.

Банклар таклифлари:

- Қисқа муддатларда ислом банкчилиги ва молияси Ўзбекистонда татбиқ қилиниши учун тегишли қонунлар қабул қилиниши ва мавжуд қонунларга қўшимча ва ўзгартиришлар киритилиши зарур;
- Ислом банкчилиги яхши ривожланган давлатлар билан ҳамкорлик алоқаларини кучайтириш орқали уларнинг тажрибасини ўрганиш кўп хатоларни олдини олишга ёрдам беради ва бошиданоқ соҳани мустаҳкам пойдевор устига қуриш имкониятини беради;
- AAOIFI-сертификатлари татбиқ қилиниши ва банк мутахассислари учун ислом молияси ва банкчилиги бўйича тренинглар ташкил қилиниши керак;
- Ислом молиясини татбиқ қилиш, қисқа муддатларда мамлакат банк-молия муассасаларида янги молия маҳсулотларининг пайдо бўлишига, бу соҳадаги халқаро/хорижий тажрибани ўрганиш имкониятлари ошишига, банк-молия соҳасида хатарларни камайтириш имкониятлари ошишига, ва умуман соҳани жиддий ривожлантиришга имкон яратади. Буларнинг

барчаси мамлакатга қўшимча инвестициялар жалб қилиш имконини беради;

- Шерикчиликка, яъни фойда-зарарни бўлишга асосланган ёки бошқача айтганда маънавий асосга эга бўлган ислом молия механизмларини жорий этиш аҳоли ва тадбиркорларга муқобил молия механизмларини таклиф қилиш имконини беради, бу эса уларнинг иқтисодий-молиявий фаолияти фаоллашувига сабаб бўлади.

ТАВСИЯЛАР

Ҳисоботнинг тўртинчи қисми банклар, жисмоний шахслар ва корхоналардан олинган жавобларни таҳлил қилишга қаратилган. Юқоридаги таҳлил асосида қуйидаги тавсиялар тайёрланди:

- I. Ислом банкчилиги тўғрисидаги қонун қабул қилиш ва тегишли қонунчилик ва меъёрий ҳужжатларга, шу жумладан Фуқаролик кодексига, Солиқ кодексига ва Банклар тўғрисидаги қонунга тегишли ўзгартиришлар киритиш керак. Буларни амалга ошириш учун ҳукумат халқаро тажрибага эга бўлган тажрибали ҳуқуқшунослар, банк-молия соҳаси мутахассислари, Ислом тараққиёт банки (IsDB) ва Халқаро молия корпорацияси (IFC) каби халқаро ташкилотларнинг маҳаллий ва халқаро экспертларидан иборат ишчи гуруҳи тузиш;
- II. Ислом банклари фаолияти тўғрисидаги тегишли қонун ва меъёрий ҳужжатлар қабул қилинмагунча, Ижара, Мушарақа, Мудараба ва Мурабаҳа каби ислом молияси маҳсулотларидан инвестиция ва лизинг компаниялари фойдаланишлари мумкин. Аммо бунинг учун ҳам баъзи қонунлар ва меъёрий ҳужжатларга муайян ўзгартиришлар киритиш талаб этилиши мумкин (албатта ҳуқуқшунослар буни таҳлил қилиб чиқишлари керак бўлади). Ушбу молия муассасалари аҳолининг бўш маблағларини жалб қилиш ҳуқуқига эга бўлишлари керак. Албатта бу жараён молиявий пирамидаларнинг пайдо бўлишини олдини олиш мақсадида тегишли давлат ташкилотлари томонидан назоратга олиниши мақсадга мувофиқ. Бунинг учун инвестиция ва лизинг компаниялари фаолиятини тартибга солувчи ташкилот тузилиши ёки бу вазифа бирорта мавжуд ташкилот зиммасига юклатилиши керак бўлади.
- III. Ўзбекистонда ислом банк иши ва молия тизимини ривожлантириш мақсадида Ислом молия кенгаши ташкил этилиши, ва Кенгаш таркибига Ўзбекистон Банклар Ассоциацияси, тижорат банклари, Мусулмонлар идораси, халқаро молия муассасалари экспертлари (шу жумладан Ислом тараққиёт банки, Жаҳон банки / Халқаро молия корпорацияси ва бошқалар), Капитал бозорини ривожлантириш агентлиги, ҳамда бизнес вакиллари киритилиши мақсадга мувофиқ.
- IV. Кенгашнинг ишчи органи сифатида қуйидаги асосий вазифалар билан шуғулланувчи Ислом банк-молия тизимини ривожлантириш фонди ташкил этиш:
 - Ўзбекистонда ислом банк-молия инфратузилмасини шакллантириш ва ривожлантириш истиқболларини ўрганиш ва шу масала юзасидан Кенгашга таклифлар тақдим этиш ва керакли ташкилий ишларни амалга ошириш;
 - ислом молия тизимини шакллантириш ва ривожлантириш учун турли манбалардан (*жумладан хусусий тармоқдан*) молиявий маблағлар жалб қилиш (*бунда молия маблағларини фақат шаффофлик*

сиёсати талабларига жавоб берадиган манбалардангина жалб қилиш асосий мезон бўлиши керак);

- келажакда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият юритадиган барча турдаги ислом молия муассасалари фаолиятини мувофиқлаштириш (*ЎзР Марказий банки ёки бошқа давлат идора ва ташкилотларининг ваколат ва вазифаларини такрорламаган ҳолда*);
 - ислом банк-молия тизими буйича тижорат банклари ходимлари учун хориждан соҳанинг юқори малакали мутахассисларини жалб қилган ҳолда махсус ўқув курслари ташкил этиш;
 - ислом банк-молия тизими яхши ривожланган чет давлатларида тренинг ва семинарлар ташкил қилиш;
 - етакчи ислом банклари, лизинг ва инвестицион компанияларида Ўзбекистон тижорат банклари, лизинг ва инвестиция компаниялари ходимлари учун амалиётлар (*internship*) ташкил қилиш;
 - халқаро нуфузга эга олим ва мутахассисларнинг китобларини ўзбек ва рус тилларига ўгириш, улар асосида ислом банк-молия тизими бўйича қўлланмалар тайёрлаш ва чоп этиш;
 - бу соҳадаги имкониятларни ошириш учун таълим муассасалари, шу жумладан ислом молияси йўналишида таълим берувчи институтлар ва бизнес мактаблар билан ҳамкорликни кучайтириш;
 - аҳолининг молиявий саводхонлигини, шу жумладан ислом молия тизими соҳасидаги тушунча ва билимларини шакллантириш ва ошириш борасида амалий ишлар олиб бориш, жумладан илмий-оммабоп мақола ва китоблар тайёрлаш ва чоп этиш, радио, телевидение ва интернетда шу мавзуда махсус эшиттириш ва кўрсатувлар ташкил қилиш ва ҳ.к.з. (Imamnazarov, 2018).
- V. Омонатларни жалб қилиш ва яхши самара берадиган лойиҳаларни молиялаштиришда капитал бозорларининг аҳамияти катта бўлиши мумкин. Ислом молия маҳсулотлари (масалан, Сукук)дан фойдаланиш капитал бозорида маблағ жалб қилишга ёрдам беради.
- VI. Ўзбекистонда ислом молиясини ривожлантириш бўйича, қуйидагиларни ўз ичига олган махсус режа ишлаб чиқиш ва қабул қилиш:
- ҳуқуқий-меъёрий, назорат, ликвидликни бошқариш, солиқ тартиби, ҳисоб-китоб ва ҳисобот учун зарур бўлган муҳит яратиш;
 - ислом молияси бўйича қонунлар, маҳсулот ва хизматларини стандартлаштириш ва уйғунлаштириш мақсадида Шаръий бошқарув ва мувофиқлаштириш бошқарувини йўлга қўйиш. Бундан ташқари, ислом молия муассасалари ва мижозлар ўртасида юзага келиши мумкин бўлган низоларни тўғри ҳал этиш механизмини яратиш жуда муҳимдир. Шу мақсадда, давлат суд тизимида ислом молияси бўйича қонунларни инобатга олувчи шарт-шароитлар яратиш;

- ички ва ташқи алоқадор томонлар билан ҳамкорликни кучайтириш орқали ислом молияси бўйича аҳоли, банк мутахассислари ва тадбиркорлар билим, тушунча ва хабардорлигини ошириш.
- VII. Махсус режада кўзда тутилган ишларни амалга ошириш саналари ва масъул шахслар рўйхати белгилаб олинishi керак бўлади.
- VIII. ислом молияси тамойиллари асосида молиявий хизматлар кўрсатиш истагида бўлган молия муассасаларига рухсат беришнинг содда ва шаффоф тартиби ишлаб чиқилиши ва жорий қилиниши керак.

ХУЛОСА

Ўтказилган тадқиқот, шу жумладан сўровнома натижаларини инобатга олган ҳолда ислом молия тизимини Ўзбекистондаги мавжуд банк-молия тизими ичига киритиш ва шу орқали молия манбаларини кўпайтириш ва молиялаштиришга бўлган эҳтиёжни қондириш тавсия қилинади. Зеро, микро, кичик ва ўрта бизнес ўз фаолиятини молиялаштириш давомида кўп қийинчилик ва тўсиқларга учрамоқда, жумладан анъанавий молия муассасаларининг уларни молиялаштиришдаги имкониятлари доим ҳам етарли эмаслиги катта муаммолардан биридир. Бир вақтнинг ўзида анъанавий ва ноанъанавий молия муассасаларининг мавжудлиги эса яхши натижа бериши шубҳасиз. Бундай тизимнинг Индонезия ва Бангладеш каби давлатларда муваффақиятга эришганлиги уларнинг бу тажрибасини ўрганиш ва бизда ҳам татбиқ қилиш мумкинлигини англатади.

Ислом молия тизими таркибида закот ва вақф каби ноанъанавий ва қайсидир маънода норасмий ижтимоий молия тизимининг мавжудлиги ҳам нафақат мамлакатда ижтимоий ҳимоя тизимини кучайтириш ва шу орқали аҳоли камбағаллиги даражасини қисқартиришга, балки баъзи давлат харажатларини ўзига олиши мумкин (масалан йўллар, кўприклар, таълим муассасалари учун бинолар қуриш каби инфратузилма лойиҳаларини молиялаштириш орқали).

Ислом молия тизимини татбиқ қилиш шунингдек ҳукуматга “яшил” сукуклар чиқариш орқали атроф муҳит ҳимояси билан боғлиқ эко-лойиҳаларни молиялаштириш учун нафақат маҳаллий, балки хорижий сармоядорлар ва молия муассасалари маблағларини ҳам (хусусан мусулмон мамлакатларидан) жалб қилиш мумкин.

Ўзбекистонда аҳоли ва тадбиркорлар томонидан закот ва вақф учун маблағ ажратишга бўлган иштиёқ жуда баланд. Бу эса ушбу соҳада ишончли, шаффоф ва самарали тизим бўлишини тақозо этади. Чунки нисбатан бўлса ҳам катта маблағлар, айниқса ижтимоий мақсадларга йўналтирилган молиявий маблағлар оқими бор жойда турли қаллобликлар, қинғир ишларга йўл қўймаслик жуда муҳимдир. Шу билан бирга, жамиятда закот ва вақф борасидаги тушунча ва билимларини ошириш, ислом ижтимоий молияси афзалликларини тарғиб қилиш аҳоли ва бизнес тарафидан ушбу мақсадларга янада кўпроқ маблағ ажратилишини таъминлайди. Бу эса ўз навбатида барқарор ривожланиш доирасида турли ижтимоий лойиҳаларини молиялаштириш имкониятларини оширади.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар

- Abduh, M., & Chowdhury, N. (2012). Does Islamic Banking Matter for Economic Growth in Bangladesh Journal of Islamic Economics, Banking and Finance, 8(July),
- Abdullah, Z., & Susanto, A. A. (2019). THE ROLE OF INVESTMENT-BASED ISLAMIC CROWDFUNDING FOR HALAL MSMEs: EVIDENCE FROM INDONESIA. Al-Iqtishad: Jurnal Ilmu Ekonomi Syariah (Journal of Islamic Economics), 11(2). <https://doi.org/10.15408/aiq.v11i2.13623>
- Abdulsoma Thoarlim; Md. Asadur Rahman, & A. Y. (2017). Cash Waqf in Bangladesh and the Need for Innovative Approach towards Awqaf: Lessons from Selected Countries. International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences, 7(4), 151–169. <https://doi.org/10.6007/ijarbss/v7-i4/2795>
- ADB. (2018) Financial Inclusion, Regulation, and Literacy in Uzbekistan <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/441226/adbi-wp858.pdf>
- Ahunov, M. (2018). Asian Development Bank Institute. https://doi.org/10.1007/978-1-349-67278-3_116
- Alfitri. (2005). The Law of Zakat Management and Non-Governmental Zakat Collectors in Indonesia. The International Journal of Not-for-Profit Law, VOLUME 8(2). Retrieved from https://www.icnl.org/resources/research/ijnl/the-law-of-zakat-management-and-non-governmental-zakat-collectors-in-indonesia#_edn1
- Alimukhamedova, N. (2014). Microfinance environment in Uzbekistan: Analysis of supply and demand. Retrieved from <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/106627/1/796267901.pdf>
- Ataul Huq Pramanik; Mustafa Omar Mohammed, & M. A. H. (2015). INTEGRATION OF WAQF AND ISLAMIC MICROFINANCE FOR POVERTY REDUCTION: Case Studies of Malaysia, Indonesia and Bangladesh. In The Statistical, Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries (Vol. 2). Retrieved from <https://www.sesric.org/files/article/501.pdf>
- Bhutia, S. (2019). What the recent weakening of the sum says about Uzbekistan's economy. Retrieved from <https://eurasianet.org/what-the-recent-weakening-of-the-sum-says-about-uzbekistans-economy>
- COMCEC. (2018). The Role of Sukuk in Islamic Capital Markets COMCEC COORDINATION OFFICE. Retrieved from http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/The_Role_of_Sukuk_in_Islamic_Capital_Markets.pdf
- Elasrag, H. (2016). Islamic finance for SMES. Journal of Economic and Social Thought, (October). <https://doi.org/10.1453/jest.v3i3.1009>

- Global Report on Islamic Finance 2016: A Catalyst for Shared Prosperity? (2017). Global Report on Islamic Finance 2016: A Catalyst for Shared Prosperity? <https://doi.org/10.1596/978-1-4648-0926-2>
- Hashimova, U. (2020). Uzbekistan Adopts Strict Regulations to Fight COVID-19. Retrieved from The Diplomat website: <https://thediplomat.com/2020/04/uzbekistan-adopts-strict-regulations-to-fight-covid-19/>
- Holzacker, H. (2018). Uzbekistan Diagnostic paper: Assessing Progress and Challenges in Unlocking the Private Sector's Potential and Developing a Sustainable Market Economy. (November). Retrieved from <https://www.ebrd.com/documents/strategy-and-policy-coordination/uzbekistan-diagnostic-paper.pdf>
- Hussain, M., Shahmoradi, A., & Turk, R. (2016). An Overview of Islamic Finance. In Journal of International Commerce, Economics and Policy. <https://doi.org/10.1142/S1793993316500034>
- Iqbal, Z. (1997). Islamic Financial Systems. Finance & Development, (June). <https://doi.org/10.4337/9781843762959.00012>
- Isahaque Ali & Zulkarnain A. Hatta. (2014). Zakat as a poverty reduction mechanism among the Muslim community: Case study of Bangladesh, Malaysia, and Indonesia. In Asian Social Work and Policy Review (Vol. 8). <https://doi.org/10.1111/aswp.12025>
- Islam, M. M. (2015). Cash -Waqf: New Financial Instrument for SMEs Development in Bangladesh. World Vision Research Journal, 9(1), 111–120.
- Jakhongir Imamnazarov. (2019). Iqtisodiyot va Ta'lim. Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti.
- Jakhongir Imamnazarov. (2018). O'zbekistonda islom bank-moliya tizimini shakllantirish va rivojlantirish istiqbol va imkoniyatlari. Bank, Pul va Kredit.
- Khan, N. (2016). The Role of Finance in Economic Development. Ling Nan Journal of Banking, Finance and Economics, 6(December 2016), 481–540. https://doi.org/10.1142/9789814733342_0011
- MIFC. (n.d.). What is Sukuk? Retrieved from <http://www.mifc.com/index.php?ch=39&pg=97&ac=312&bb=attachpdf>
- Miller, T., Kim, A. B., & Roberts, J. M. (2018). 2018 INDEX OF ECONOMIC FREEDOM. The SAGE Encyclopedia of Business Ethics and Society. <https://doi.org/10.4135/9781483381503.n599>

- Ministry of Finance, Republic of Indonesia (2019). Green Sukuk Issuance: Allocation and Impact Report. Retrieved from <https://www.sdgphilanthropy.org/system/files/2019-02/Green%20Suku%20Issuance%20-%20Allocation%20and%20Impact%20Report%20.pdf>
- Mohsin, M. I. A. (2012). Waqf-shares: New product to finance old waqf properties. *Banks and Bank Systems*, 7(2), 72–78. Retrieved from https://businessperspectives.org/images/pdf/applications/publishing/templates/article/assets/4651/BBS_en_2012_02_Mohsin.pdf
- Mosab Tabash, & Dhankar, R. S. (2018). The Relevance of Islamic Finance Principles in Economic Growth. *International Journal of Emerging Research in Management and Technology*, 3(2), 49–54. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/327201573_The_Relevance_of_Islamic_Finance_Principles_in_Economic_Growth/link/5b7fd72892851c1e122ebf29/download
- OECD. (2017). Boosting SME internationalisation in Uzbekistan through better export promotion policies. (December), 45. Retrieved from www.oecd.org/globalrelations/eurasia.htm
- Penati, B. (2015). On the Local Origins of the Soviet Attack on “Religious” Waqf in the Uzbek SSR (1927). *Acta Slavica Iaponica*, 36, 39–72. Retrieved from https://eprints.lib.hokudai.ac.jp/dspace/bitstream/2115/60024/1/ASI36_003.pdf
- Reuters, T. (2018). Islamic Finance Development Report 2018. Thomson Reuters, 1–44. Retrieved from <https://ceif.iba.edu.pk/pdf/Reuters-Islamic-finance-development-report2018.pdf>
- RFE/RL’s Uzbek Service. (2017). Uzbekistan Devalues Currency As It Emerges From Decades-Long Isolation. Retrieved from <https://www.rferl.org/a/uzbekistan-devalues-currency/28718291.html>
- Salman Ahmed Shaikh, & S. S. (2010). SUKUK BOND: The Global Islamic Financial Instrument. In *Finance*.
- SOLAIMAN;, M., MD. SAFIULLAH, & RANA, S. M. S. (2012). COMPARATIVE CONTRIBUTION OF CONVENTIONAL AND ISLAMIC BANKS IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT: BANGLADESH PERSPECTIVE. *Journal of Socio. Res. Dev.*, 9(6), 1393–1401. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/282845228_COMPARATIVE_CONTRIBUTION_OF_CONVENTIONAL_AND_ISLAMIC_BANKS_IN_THE_ECONOMIC_DEVELOPMENT_BANGLADESH_PERSPECTIVE/link/561df79908ae50795afd86b3/download

- Tadjibaeva, D. (2019). SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISE FINANCE IN UZBEKISTAN: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES. https://doi.org/10.1007/978-1-349-67278-3_116
- The World Bank. (2017). MSME finance gap: Assessment of the shortfalls and opportunities in financing MSMEs in emerging markets. 1–80. Retrieved from https://www.smefinanceforum.org/sites/default/files/Data_Sites_downloads/MSME_Report.pdf
- The World Bank. (2019). The World Bank in Uzbekistan. Retrieved from The World Bank website: <https://www.worldbank.org/en/country/uzbekistan/overview>
- UNDP. (n.d.). Scope of Islamic Finance in achieving SDGs in Bangladesh.
- UNDP. (2018). Financing the 2030 Agenda. Retrieved from <https://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/poverty-reduction/2030-agenda/financing-the-2030-agenda.html>
- UNDP. (2019). UNDP and Badan Waqf Indonesia join forces to launch Waqf block chain for SDG. Retrieved from <https://www.id.undp.org/content/indonesia/en/home/presscenter/pressreleases/2019/undp-and-badan-waqf-indonesia-join-forces-to-launch-waqf-blockch.html>
- UNDP. (n.d.). Green Bond / Green Sukuk Service Lines. Case Study from UNDP Indonesia.
- Uruba Andaleeb & Dr. Mishra. (2016). Equity Crowdfunding in Sharia Compliant Nations: an outlook in the middle-east. Global Journal of Finance and Management, 8(1), 97–102. Retrieved from <http://www.ripublication.com>
- Usmani, M. T. (1998). An Introduction to Islamic Finance. IFES, 169. Retrieved from <http://www.the-ifes.org/wp-content/uploads/2013/07/an-introduction-to-islamic-finance.pdf>
- Uzbekistan, S. C. of. (2019). Socio-economic situation of the Republic of Uzbekistan. Retrieved from <https://stat.uz/uploads/doklad/2019/yanvar-dekabr/en/8.pdf>
- Uzbekistan, S. D. of. (2020). И ОРГАНИЗАЦИЙ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН Внимание, уделяемое предпринимательству в нашей стране за последние годы.
- World Bank. (2018). Helping Malaysia develop the green sukuk market. World Bank Case Study,2. <https://doi.org/http://pubdocs.worldbank.org/en/514801523545420821/case-study-financial-products-malaysia-2018-GreenSukukMarketDevelopment.pdf>

World Bank. (2020). Uzbekistan: Recent Development. Retrieved from <http://pubdocs.worldbank.org/en/197351492011115514/mpo-uzb.pdf>

World Bank Group, & S. C. M. (2019). ISLAMIC GREEN FINANCE DEVELOPMENT, ECOSYSTEM AND PROSPECTS. Retrieved from <http://documents.worldbank.org/curated/en/591721554824346344/pdf/Islamic-Green-Finance-Development-Ecosystem-and-Prospects.pdf>

9 расм: Ислом молияси бўйича маълумот ва билимларни етказишнинг афзал усуллари

6 жадвал: Сўровномада иштирок этган банклар рўйхати

	Банк номи	Бош офис манзили	Тузилган йили	Филиаллар сони	Мини банклар сони
1	Ziraat Bank	Тошкент шаҳри	01/01/1993	2	1
2	Ipak Yo'li Bank	Тошкент шаҳри	01/01/1990	16	37
3	Sederaat Bank	Тошкент шаҳри	01/01/1999	1	0
4	Agrobank	Тошкент шаҳри	01/01/1989	178	300
5	Sanoat Qurilish Bank	Тошкент шаҳри	01/01/1992	47	19
6	Poytaxt Bank	Тошкент шаҳри	01/01/2019	1	2
7	Qishloq Qurilish Bank	Тошкент шаҳри	01/01/1994	42	48
8	Madad Invest Bank	Фарғона шаҳри	01/01/2016	1	6
9	Mikro Kredit Bank	Тошкент шаҳри	05/05/2006	71	55
10	Hamkor Bank	Андижон шаҳри	31/08/1991	44	132
11	Ravnaq-Bank	Тошкент шаҳри	01/01/2001	1	0
12	KDB Bank	Тошкент шаҳри	01/01/1996	2	0
13	Turon Bank	Тошкент шаҳри	06/11/1990	20	31
14	Turkiston bank	Тошкент шаҳри	16/04/1998	2	0
15	Infin bank	Тошкент шаҳри	01/01/2007	15	0
16	Asia Alliance Bank	Тошкент шаҳри	01/01/2009	10	15
17	Aloqa Bank	Тошкент шаҳри	01/01/1994	14	79
18	NBU	Тошкент шаҳри	01/01/1991	73	30
19	Uzagroexport Bank	Тошкент шаҳри	01/01/2017	1	0
20	Universal Bank	Қўқон шаҳри	01/01/2001	4	24
21	Ipoteka Bank	Тошкент шаҳри	16/05/2005	39	126
22	Trastbank	Тошкент шаҳри	21/06/1994	11	75
23	Ravnaq-Bank	Тошкент шаҳри	01/01/2001	1	0
24	Kapitalbank	Тошкент шаҳри	01/04/2001	17	23

25	Asaka Bank	Тошкент шаҳри	07/11/1996	22	6
26	Trastbank	Тошкент шаҳри	01/01/1994	11	75
27	Savdogar Bank	Тошкент шаҳри	01/01/1994	20	24

7 жадвал: Сўровнома иштирокчиларининг ислом молияси бўйича аҳоли билимларини баҳолаши

Аҳолининг ислом молияси ҳақидаги билимларини сиз қандай баҳолайсиз?	Бизнес		Банклар		Жисмоний шахслар	
	Сони	Фоизи	Сони	Фоизи	Сони	Фоизи
Билим бор	677	36%	2	7.41%	137	3.93%
Умумий тушунча бор холос	580	31%	18	66.67%	1699	48.74%
Билим йўқ	326	17%	1	3.70%	972	27.88%
Жавоб бера олмайман	290	15%	6	22.22%	678	19.45%
Жами	1873	100%	27	100.00%	3486	100.00%

8 жадвал: Молия манбаларидан фойдаланиш

Банк кредитларидан фойдаланасизми?	Бизнес		Жисмоний шахслар	
	Сони	Фоизи	Сони	Фоизи
Ха	893	40%	1548	31.37%
Йўқ	1342	60%	3386	68.63%
Жами	2235	100%	4934	100.00%

9 жадвал: Бизнес томонидан олинган кредитлар мақсади

	Сони	Фоизи
Ишлаб чиқариш воситалари, ускуна ва дастгоҳлар, транспорт воситалари сотиб олиш учун	428	50%
Асосий фаолият, савдо-сотиқ, экспорт-импортни молиялаштириш учун	290	34%
Қишлоқ хўжалик лойиҳаларини молиялаштириш учун	95	11%
Бошқа мақсадлар учун	40	5%
Жами	853	100%

10 жадвал: Жисмоний шахслар томонидан олинган кредитлар мақсади

	Сони	Фоизи
Истеъмол кредитлари	741	53.19%
Уй-жой сотиб олиш учун	386	27.71%
Таълим кредитлари	169	12.13%
Бизнес кредитлар (айланма маблағларни шакллантириш, бизнесни ривожлантириш, дастгоҳлар, ишлаб чиқариш воситалари сотиб олиш в.ҳ.к.э).	157	11.27%
Бошқа мақсадлар учун	233	16.73%
Жами	1393	121.03%

11 жадвал: Банк кредитлари бўйича фоиз даражасининг мақбуллиги

	Бизнес		Жисмоний шахслар	
	Сони	Фоизи	Сони	Фоизи
Мақбул (маъқул)	58	7%	107	7.69%
Ўртача	297	33%	286	20.55%
Юқори	319	36%	605	43.46%

Жуда юқори	218	24%	394	28.30%
Жами	892	100%	1392	100.0%

12 жадвал: Банклардан кредит олиш шартларининг мураккаблик даражаси

Шартларнинг мураккаблик даражаси.	Бизнес		Жисмоний шахслар	
	Сони	Фоизи	Сони	Фоизи
Енгил	74	8%	190	13.62%
Ўртача	428	48%	627	44.95%
Қийин	281	31%	414	29.68%
Жуда қийин	115	13%	164	11.76%
Жами	898	100%	1395	100.0%

13 жадвал: Банклар кредитларидан фойдаланмаслик сабаблари

	Бизнес		Жисмоний шахслар	
	Сони	Фоизи	Сони	Фоизи
Фоиз даражаси юқори бўлганлиги учун	600	34%	660	15.27%
Банклар талабларининг мураккаблиги сабабли, жумладан гаров ва кафиллик бўйича	465	26%	478	11.06%
Диний қарашлар туфайли	675	38%	2409	55.74%
Қарз олишга эҳтиёж йўқлиги сабабли	346	20%	625	14.46%
Бошқа сабабларга кўра	48	3%	150	3.47%
Жами	1759	121%	4322	100.0%

14 жадвал: Бизнес вакилларининг ислом молия маҳсулотлари ҳақидаги билим ва тушунчалари

Сиз ислом молия маҳсулотлари ва уларнинг қандай ишлашини биласизми?	Тўлиқ тушунча бор		Умумий тушунча бор		Тушунча йўқ		Жами
	Процент	Сони	Процент	Сони	Процент	Сони	
Мушорака	6.63%	104	29.96%	470	63.4%	995	1569
Мудораба	9.13%	142	30.01%	467	60.9%	947	1556
Муробаҳа	7.87%	121	29.52%	454	62.6%	963	1538
Ижара	16.83%	276	33.72%	553	49.5%	811	1640
Салам	6.60%	101	19.86%	304	73.5%	1126	1531
Истисна	4.13%	63	21.39%	326	74.5%	1135	1524
Сукук	3.84%	58	17.48%	264	78.7%	1188	1510
Бошқа		0		0		0	0

15 жадвал: Жисмоний шахсларнинг ислом молия маҳсулотлари ҳақидаги билим ва тушунчалари

Сиз ислом молия маҳсулотлари ва уларнинг қандай ишлашини биласизми?	Тўлиқ тушунча бор		Умумий тушунча бор		Тушунча йўқ		Жами
	Процент	Сони	Процент	Сони	Процент	Сони	
Мушорака	5.36%	182	33.99%	1154	60.65%	2059	3395
Мудораба	8.93%	300	30.49%	1024	60.58%	2035	3359
Муробаҳа	7.14%	239	28.91%	968	63.95%	2141	3348
Ижара	14.26%	483	47.92%	1623	37.82%	1281	3387
Салам	6.54%	216	20.09%	664	73.37%	2425	3305

Истисна	4.98%	165	21.03%	697	73.99%	2452	3314
Сукук	3.64%	121	18.06%	601	78.30%	2605	3327
Бошқа		0		0		0	0

16 жадвал: Ислом молиясининг қайси маҳсулотларини татбиқ қилиш самаралироқ / муваффақиятлироқ бўлиши мумкин

Ислом молиясининг қайси маҳсулотларини Ўзбекистонда татбиқ қилиш самаралироқ бўлиши / муваффақият қозониши мумкин ва нима учун?	Бизнес		Банклар	
	Сони	Фоизи	Сони	Фоизи
<u>Мушорака</u> ва <u>Мудораба</u> , чунки булар шерикчиликка асосланган	451	24%	17	81%
<u>Муробаҳа</u> , чунки ушбу шартнома молни насияга сотиб олиш имкониятини беради	367	20%	13	62%
<u>Ижара</u> , чунки бу молия маҳсулоти лизингга ўхшайди ва шу сабабли бу шартнома турини мамлакатимизда тўлақонли татбиқ қилиш осон бўлади	495	26%	13	62%
<u>Салам</u> , чунки бу маҳсулот доирасида қишлоқ хўжалигини олдиндан молиялаштириш мумкин (бўнак сифатида), бу эса қишлоқ хўжалиги муҳим тармоқ ҳисобланган мамлакатимизда жуда қўл келади	299	16%	7	33%
<u>Истисно</u> , чунки бу маҳсулот ҳам Саламга ўхшайди, фақат инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш ва қурилиш соҳасида жуда қўл келади, бу соҳалар эса мамлакатимизда жадал суръатлар билан ривожланмоқда	230	12%	7	33%
<u>Сукук</u> , чунки бизда қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш масаласи жуда долзарб ва бу давлатимиз сиёсатига мос	156	8%	10	48%
Билмаймиз	810	43%	0	0%
Жами	1873	150%	21	319%

17 жадвал: Давлат томонидан ислом молиясини Ўзбекистонда татбиқ қилиш борасида иш олиб борилаётганлигидан хабардорлик даражаси

Давлат томонидан ислом молиясини Ўзбекистонда татбиқ қилиш борасида иш олиб борилаётганлигидан хабардормисиз?	Бизнес		Банклар		Жисмоний шахслар	
	Сони	Фоизи	Сони	Фоизи	Сони	Фоизи
Йўқ	1642	87%	12	46.15%	2909	83.80%
Ҳа	241	13%	14	53.85%	562	16.20%
Жами	1873	100%	26	100%	3469	100.00%

18 жадвал: Вақф ва хайриялардан тушган маблағлар тасарруфи

Узбекистонда вақф ва хайриялардан тушган маблағларни қайси мақсадларга йўналтириш тўғри деб ўйлайсиз?	Бизнес		Банклар		Жисмоний шахслар	
	Сони	Фоизи	Сони	Фоизи	Сони	Фоизи
Инфратузилма лойиҳаларини молиялаштириш (масалан йўллар ва кўприклар қуриш)	627	36%	14	58.33%	1370	48.04%
Талабаларни молиявий жихатдан қўллаб қувватлаш	762	44%	18	75.00%	1758	61.64%
Масжид ва мадрасалар қуриш	641	37%	10	41.67%	1630	57.15%
Технология ва илмий изланишларни молиялаштириш	550	32%	13	54.17%	1317	46.18%
Диний-маърифий асарларни чоп этиш	432	25%	8	33.33%	1410	49.44%
Ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламни қўллаб-қувватлаш	916	53%	19	79.17%	2140	75.04%
Жавоб бера олмайман	80	5%	0	0.00%	163	5.72%
Бошқа	35	2%	3	12.50%	127	4.45%
Жами	1736	233%	24	354.17%	2852	347.65%

19 жадвал: Ислом молияси бўйича маълумот ва билимларни етказиш

Ислом молияси бўйича билим ва тушунчалар беришнинг қайси усули самаралироқ деб ҳисоблайсиз?	Бизнес		Жисмоний шахслар	
	Сони	Фоизи	Сони	Фоизи
Семинар / тренинг / амалиёт	1103	59%	1887	54.13%
Онлайн курслар	717	38%	1451	41.62%
Махсус теледастурлар	908	48%	2326	66.72%
Ижтимоий тармоқлар / вэбсайтлар	870	46%	2495	71.57%
Китоблар	358	19%	984	28.23%
Университет курслари	440	23%	1538	44.12%
Бошқа	33	2%	145	4.16%
Жами	1873	236%	3486	310.56%